

RumeliDE

DİL VE EDEBİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF LANGUAGE AND LITERATURE STUDIES

www.rumelide.com

ISSN: 2148-7782 (print) / 2148-9599 (online)
Uluslararası Hakemli / International Refereed

Yıl/ Year 2019.16 (Eylül/September)

Şeyh Süleyman Efendi ve “Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî”ye tanık olarak katkıları

Sevda KAMAN¹

APA: Kaman, S. (2019). Şeyh Süleyman Efendi ve “Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî”ye tanık olarak katkıları. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (16), 69-97. DOI: 10.29000/rumelide.616886

Öz

Buharalı aristokrat bir ailede yetişen, din adamı, elçi, diplomat, sözlük yazarı kimlikleriyle tanınan Şeyh Süleyman Efendi-i Özbekî el-Buhârî (1821-1890) kültürel ve siyasi hizmetlerinden dolayı pek çok kaynakta sıra dışı bir derviş olarak nitelendirilmiştir. Edebiyata, dile ve folklorla düşkün biri olan Süleyman Efendi 1882 yılında Türk dilinin asıl edebî dili olarak Çağatay Türkçesini gören Tanzimat aydınları arasında oldukça ses getiren *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî* adlı sözlüğü yazmıştır. Sözlüğünde Nevâyî, Baykara, Lutfi, Agehî, Mûnis, Mir Haydar gibi tanınmış Çağatay şairlerinin şiirlerinden yararlanan Şeyh Süleyman Efendi otuz üç madde başına tanık olarak kendi şiirlerinden örnekleri sıralamış, şiirlerinde Nakşî mahlasını kullanmıştır. Çalışma, Süleyman Efendi'nin bilinmeyen bir yönünü ortaya çıkarmayı, şâir Nakşî mahlasıyla *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî*'ye tanık olarak katkıları ve zengin sözcük dağarcığına sahip bir leksikografin şiirlerindeki sözcük seçimini tespit etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada Şeyh Süleyman Efendi'nin hayatı ve *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî* adlı sözlüğü hakkında bilgiler verilmiş, sözlüğünde tanık olarak kullandığı şiirleri ve şair kimliği üzerinde durulmuş, beyitlerde geçen sözcüklerin dizini ile özel adlar sözlüğü hazırlanmıştır. Buharalı dervişin şiirlerindeki göstergeler Orta Asya Türk kültürüne ve edebiyatına hâkim olduğuna, edebi dilini halk kültüründen ve günlük dilden beslenerek oluşturduğuna işaret etmektedir.

Anahtar kelimeler: Şeyh Süleyman Efendi, *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî*, Nakşî, tanıklama, şiir.

Sheikh Suleiman Efendi and his contributions to Lugat-i Chagatai and Turkî-i Osmânî using examples

Abstract

Sheikh Suleiman Efendi Uzbek al-Bukhari (1821-1890), who grew up in an aristocratic family from Bukhara, and who was known as a reverend, ambassador, diplomat and dictionary writer, is described as an extraordinary dervish in many sources thanks to the cultural and political services that he provided. In 1882, Suleiman Efendi, who was fond of literature, language and folklore, wrote the dictionary called *Lugat-i Chagatai and Turkî-i Osmânî*, which was quite prominent among the Tanzimat intellectuals who regarded Chagatai language as the original literary language of the Turkish language. Sheikh Suleiman Efendi, who utilised the poems of well-known Chagatai poets like Nevâyî, Baykara, Lutfi, Agehî, Mûnis and Mir Haydar, listed the examples of his own poems per thirty-three items and used the Naqsi as his pseudonym in his poems. The study aims to reveal an unknown aspect of Suleiman Efendi by determining his contribution to *Lugat-i Chagatai and Turkî-i Osmânî* with examples, as well as determining the lexical choice of the poem with a rich vocabulary. In the study, information about the life of Sheikh Suleiman Efendi and his dictionary called *Lugat-*

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (Bartın, Türkiye), skaman@bartin.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-8167-8961 [Makale kayıt tarihi: 17.03.2019-kabul tarihi:19.09.2019; DOI: 10.29000/rumelide.616886]

i Chagatai and Türkî-i Osmânî is provided, his poems used in his dictionary as examples and his poet identity are emphasized on, and a proper nouns dictionary is prepared using the index of the lexical items used in the couplets. The indicators in the poems of the dervish from Bukhara indicate to his knowledge of Central Asian Turkish culture and literature, and to the fact that he created his literary language by benefiting from folk culture and daily language.

Keywords: Sheikh Suleiman Efendi, *Lugat-i Chagatai* and *Türkî-i Osmânî*, Naksi, examples, poetry.

Giriş

1. Şeyh Süleyman Efendi-i Özbekî el-Buhârî (1821-1890) ve eseri

Asıl adı Hacı Şeyh Süleyman Efendi bin Kudretullah Efendi'dir; 1821'de Buhara'da Kunduz şehrine bağlı Karakul'da doğmuştur, babasının adı Kudretullah el-Kunduzî'dir ve annesi tarafından Abdullah Işan Karakulî ve Yahya Işan Türkmanî ile akrabalığı vardır (akt. Zarcone 2008: 54).²⁷ Osmanlı arşivindeki *İstanbul Tekkeleri Nüfus Vukuatı Vesikası*'nda da "Dergâh-ı şerîf postnişini Hacı Süleyman Efendi b. Kudrettulah"ın doğum tarihi H. 1236 (M. 1821) olarak kaydedilmiştir (BOA, KK.d., nr. 6290/1, 158). Şeyh Süleyman Efendi *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî* adlı sözlüğünün ön sözünde (1882: 2) Buharalı olduğunu, Osmanlının ikinci vatani olduğunu ifade etmiştir.

Buhara Tekkesinin misafirlerinden Hokand elçisinin sözleri de Şeyh Süleyman Efendi'nin aristokrat bir aileden geldiğini göstermektedir: "Sultanahmet civarında Mehmet Paşa yokuşunda Özbekân hankâh-ı şerîfinin postnişini bulunan Şeyh Süleyman Efendi dâileri ebe'an-ceddin asilzâdegân-ı Buhara ve Hokand hükümdarının mâlûmâtları tahtında hânedân-ı kadîmden meşhur bir zât bulunduğu hâlde hasbelkader buraca mutavattın ederek ikamet etmekte ..." (BOA, MVL, nr. 485/109). Süleyman Efendi'nin Macaristan seyahatindeki (1877) heyette bulunan ve şeyhi yakından tanıma fırsatı bulan Basiret gazetesi muhabiri Çaylak Mehmet Tefvik, eserinde eğitiminin bir kısmını İstanbul'da tamamlayan Şeyh Süleyman Efendi'yi hitabet sanatına hâkimiyeti ile tanıtmıştır: "Kendileri ilim ve fazl ile marûf olup hele edibât-ı Fars ve Türk-i kadîme mensubiyeti vardır. El sine-i selâsedde (dilde kolay ve akıcı anlatış) şiir inşâdına (topluluk önünde yüksek sesle okuma) kâdirdirler." (1877: 62). Süleyman Efendi'nin Macaristan seyahatinde rehber olan Dr. Béla Erödi şeyhin ilginç bir şahsiyet olduğunu, kendisini Orta Asyalı Özbek olarak tanıttığını, doğum tarihini söylemediğini, seyahatlerini -Paris'ten Çin seddine kadar çocuk yaşından itibaren gezdiğini- ve bildiği dilleri övünerek anlattığını aktarmıştır (1877: 93).

Sûfî bir aileden gelen Şeyh Süleyman Efendi Buhara'da doğup gelişen ve Orta Asya'nın en yaygın tarikatı olan Nakşibendiyye'ye bağlıdır, Nakşibendi-Müceddidi tarikatının bir temsilcisidir (Zarcone 2008: 54, 57). Şeyh Süleyman Efendi 1844 yılında hac görevini yerine getirmek üzere Türkistan'dan Bağdat'a geçmiş, oradan da Hicaz'a gitmiş; Hicaz'da üç yıl kaldıktan sonra 1847 yılında Buhara emirinin İstanbul (Dersâdet) elçisi (kapı kethüdası) olarak İstanbul'a gelmiştir (Tefvik 1877: 61). Daha sonra 11 Aralık 1874'te İstanbul'da Buharalı Nakşibendi şeyhlerinin kurduğu Buhara Özbek Tekkesi'nin şeyhi (postnişini) olmuş, kısa sürede tekkeyi bir kültür-bilim merkezi hâline getirmiştir (Yeşilot, Çelik vd. 2015: 81-82). Şeyh Süleyman Efendi'nin Buhara Özbek Tekkesi'nin sadece din merkezi değil, 19. yüzyılın

27 Şeyh Süleyman Efendi'nin Buhara Özbek Tekkesi'nde ağırladığı önemli âlimlerden biri olan Şihabüddin Mercânî (1818-1889) bu bilgileri günlüğünde paylaşmıştır. Şihabüddin Mercânî'nin 1886 ve 1887 yıllarında Orta Doğu'ya yaptığı seyahatlere dair tuttuğu günlüğü Rızeddin bin Fahreddin tarafından *Rihletü'l-Mercânî (Rihlat al-Marcânî)* başlığıyla 1897'de Kazan'da basılmıştır (Şihabüddin Mercânî, *Rihlat al-Marcânî*, M. Chirkovoj, Kazan 1897). Ancak söz konusu esere ulaşamadığı için *Rihletü'l-Mercânî*'deki Şeyh Süleyman Efendi hakkındaki bilgiler Zarcone'nin bildiri kaynak gösterilerek aktarılmıştır.

ikinci yarısında Osmanlı'nın siyasi ve kültür tarihinde önemli işlevleri olan bir kurum haline gelmesinde etkin bir rolü olmuştur.

Doğulu ve Batılı yolcuların, bilginlerin uğrak yeri Kadırğa Özbekler Dergâhı, Özbekler Hangâhı, Buharî Tekkesi adları ile de anılan Buhara Özbek Tekkesi de Nakşibendi dervişlerin İstanbul'da konakladığı tekkelerden biridir.²⁸ Kadırğa Küçük Ayasofya mahallesinde Şehit Mehmet Paşa Yokuşu'nda Sokullu Külliyesi'nin karşısında bulunan Buhara Özbek Tekkesi Nakşî dervişleri için H. 1104 (1692-93)'te İstanbul defterdarı İsmail Efendi tarafından kurulmuştur (Tanman 2007:121). Tekkenin 1878'de Sultan II. Abdülhamit'in emriyle tamir edildiğini bildiren Şeyh Süleyman Efendi'nin mahlası Nakşî'yi kullanarak yazdığı dört satırlık kitabe tekkenin yenilenmesi sırasında konmuştur: “*Ḥazrat-ı Abdülhamîd Hân-ı ‘adâlat-pîşanın/‘Omr ile ikbâlini kılın fuzûn rabb-ı macîd/Mülk-perver öyle bir sultân-ı hayr-andîş kim/Sâyasında gün-be-gün vîrânalar oldı cadîd/Cumladan ta’mîra pek muhtâc idi bu ḥânkâh/Étdi inşâ himmetiyle oldı itmâma rasîd/Bu imâratdır ‘acab Nakşî dâdim târîhini/Şâh-ı Nakşiband câyını kıldı binâ Sultân Ḥamîd (H. 1305) .* Bugün restore edilerek İstanbul Tasarım Merkezi adını alan Buhara Özbek Tekkesi'nin²⁹ 19. yüzyılda Osmanlı'nın Türkistan siyasetinde etkin bir kurum olarak rol almasında Süleyman Efendi'nin katkısı büyüktür.

Buharalı derviş, sonraki yıllarda Bâbîâli tarafından Osmanlı'nın elçisi sıfatıyla 1868-1869 tarihinde Hindistan, Asya, Afganistan ve Buhara'ya gönderilmiştir. Şeyh Süleyman Efendi gönderildiği bölgelerdeki Müslümanlara Osmanlı'nın gücünü hatırlatmış, oralardaki Rus ve Çin tehdidini gözlemlemiş, döndüğünde (1872) Buhara elçisi Abdülhay Efendiyle birlikte bir rapor (BOA, HR. TO, nr. 511/26) hazırlamıştır. Süleyman Efendi kendi hazırladığı ek raporda Buhara için gerekli gördüğü reformları beş başlıkta sıralamıştır. Bu ek rapor şeyhin bilim ve teknolojinin önemini kavradığını, eğitimde yenilikçi reformların gerekliliğini fark ettiğini de göstermektedir.³⁰

Etkin bir dini lider olan Şeyh Süleyman Efendi'nin seyahatlerindeki İslam birliğini oluşturmak adına gerçekleştirdiği faaliyetlerine karşılık Meclis-i Muhâcirîn-i Çerâkese ve Meclis-i Meşâyih'in azalıkları verilmiştir (Tevfik 1877: 61). Bununla birlikte Şeyh Süleyman Efendi 1877'de savaş esnasında İstanbul'a gelen ve Gazi Osman Paşa'ya iftihar kılıcını getiren Macar heyetine îade-yi ziyarette bulunmak, iki ülke arasındaki dostluğu ve ilişkileri geliştirmek üzere imparatorluk adına Macaristan'a giden on beş kişilik heyete başkanlık etmiştir. Peşte'de gerçekleştirilen Turan Kongresi'nde Sultan II. Abdülhamit'i temsil etmekle görevlendirilen şeyh, bu seyahatinde Türkmenlerle Türkler arasındaki bağın ırk ve dil birliği yoluyla güçlendirilmesi yönünde Panturanist çalışmalarda bulunmuş, bu hizmetlerine karşılık üçüncü rütbeden mecidiye nişanına layık görülmüştür (Tevfik 1877: 61). Sultan II. Abdülhamit ırk, dil ve din birliği faaliyetlerinde Şeyh Süleyman Efendi'nin Orta Asya'daki nüfuzundan, Türk boyları arasındaki ruhani liderliğinden istifade etmek istemiştir.

Sultan II. Abdülhamit'in destekçisi olan Şeyh Süleyman Efendi Meclis-i Meşâyih Reisi Şeyh Osman Efendi, Ders Vekili Halil Efendi ve bazı meşâyih ile birlikte 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı öncesinde dünya Müslümanlarından maddi ve manevi destek almak için risaleler yazmıştır, sonrasında bu risaleler

28 Buhara Özbek Tekkesi dışında Eyüp'te, Beylerbeyi'nde, Üsküdar Bülbüldere'de ve Sultantepe'sinde olmak üzere dört Özbek tekkesi daha bulunmaktaydı (Yılmaz 2007: 3).

29 1925 yılı itibariyle 677 sayılı Kanun kapsamında kapatılan tekkeler arasında bulunan Buhara Özbek Tekkesi, Mustafa Kemal Atatürk tarafından verilen özel bir izinle faaliyetlerine devam etmiştir. Cumhuriyet döneminde zaman zaman kısmen metruk kalan binanın harem bölümünde ise son Şeyh Abdurrahman Efendi ailesiyle birlikte ikamete devam etmiştir. Ahsap harem bölümü yanmış ve meşâid-tevhidhane bakımsızlıktan harap olmaya başlamıştır. Özbekler Tekkesi, 1980'e kadar “Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği” ile “Türkistanlılar Talebe Yurdu”nu bünyesinde barındırmıştır (Şafak 2011: 142-143).

30 Süleyman Efendi ve Abdülhay Efendi'nin ortak raporları ile şeyhin müstakil yazdığı son rapor hakkında ayrıntılı bilgiler ve tespitler için bk. Okan Yeşilot, Yüksel Çelik vd. (komisyon), *İstanbul'daki Türkistan Tekkeleri Ata Yurt ile Ana Yurt Arasındaki Manevi Köprüler*, Türbeler Çeşmeler Taşınır Taşınmaz Kültür Varlıklarını Koruma ve Yaşatma Derneği, Şekil Ofset, İstanbul 2015, 105-107.

onun vasıtasıyla Afganistan ve Hindistan taraflarına gönderilmiştir (Çetinsaya 1988: 43) Bu risaleler etkili olmuş, cüzi miktarda da olsa Hindistan'dan Osmanlıya destek verilmiştir.

Şeyh Süleyman Efendi'nin Özbekler Tekkesi'nin şeyhi, Osmanlı'nın elçisi ve diplomatı olmak dışında çift taraflı ajanlığa soyunması da onun sıra dışı bir derviş olarak anılmasına neden olmuştur. Zira şeyhin Sultan II. Abdülhamit zamanında tekkeye gelen Orta Asyalı dervişlerden ve diplomatik seyahatlerinden edindiği izlenimleri, Osmanlı'nın Orta Asya'daki faaliyetlerini İngilizlerle paylaşarak ajanlık yaptığı arşiv belgelerinden tespit edilmiştir. Şeyh Süleyman Efendi'nin İngilizlere verdiği raporlarda sağlıklı bilgiler yerine abartılı ifadeler aktardığı ve söylediklerinin birçoğunun gerçeği yansıtmadığı, bu sebeple İngilizlerin şeyhe güveninin azaldığı, istihbarata kıymet veren Sultan II. Abdülhamit'in durumdan haberinin olduğu yönündeki veriler şeyhin aslında Sultan II. Abdülhamit'in ajanı olduğu, çifte ajanlık yaparak Sultan II. Abdülhamit'in direktifleriyle İngilizlere yanlış bilgiler verdiği görüşünü desteklemektedir (Özcan 1992: 15). Nitekim 1880 tarihli İngiliz istihbarat raporundaki sözler şeyhin abartılı bilgileri rapor ettiğini doğrular niteliktedir:

“Birçok defalar ben de şeyhin verdiği bilgiler hakkında tereddüt ettim. Onun nasıl istihbarat topladığını biliyoruz. Şeyhin İstanbul'daki tekkesi Asya'nın her tarafından gelen ziyaretçileri ağırıyor. (...) Bu tekkeye uğrayarak bunlarla görüşme imkânı bulmuşlardı. Şeyhin raporları bu ziyaretçilerden edinilen bilgileri bize ulaştırmaktadır. Talimatımız üzerine bilgi toplarken daha dikkatli olmasını ve emin olmadığı şeyleri bize söylememesini şeyhe söyledik. (...) Birçok defalar şeyhin bize kıymetli bilgiler verdiğini biliyorum. Mesela saray... ile ilgili olanlar nispeten doğru çıktı. Ancak bazılarının hiç değerinin olmadığı açıkça ortadadır. Eğer biz ondan bilgi almaya devam edeceksek abartmalı olan birçok hususu burada tespit edebilmemiz sanırım mümkün olmayacaktır.” (Özcan 1992: 14).

Sultan Abdülhamit'in Hatıra Defteri'nde Şeyh Süleyman Efendi diplomatik görevlerinden dolayı övgüyle anılmıştır:

“Hilâfet mevzuunda İngiliz teşebbüslerinin sonu gelmiş değildir. Çünkü Asya'da yüz elli milyon Müslümanı idareleri altında tutuyorlardı ve bu Müslümanlar üzerinde Hilâfetin büyük bir nüfuzu vardı. Bunu bildiğim için İngilizleri kuşkulandırmadan, her ihtimale karşı, seyyitler, şeyhler, dervişler gönderip Asya'daki Müslümanları hilâfete manen bağlamağa hususî bir itina gösteriyordum. Buharalı Şeyh Süleyman Efendi'nin Rusya'daki Müslümanlar arasında yaptığı hizmetleri bilhassa şükranla yâd ederim. Bunun, İngilizlerle münasebetlerimizde çok faydasını gördüm. Hindistan Umumî Valileri oradaki Müslümanların Osmanlı Devleti'yle yakından ilgilendiklerini gördükçe, hükümetlerine Osmanlılarla iyi geçinilmesini yazıyorlar ve böylece bizim işlerimizi bir nebze kolaylaştırmış oluyorlardı.” (Bozdağ 1992: 73-74).

Şeyh Süleyman Efendi'nin Macaristan seyahati oradaki halkın Çağatay Türkçesine olan yoğun ilgisini görmesi neticesinde sözlük yazmaya karar vermesine vesile olmuştur. Nitekim *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî'nin* manzum mukaddimesinin 64.-68. beyitlerinde sözlüğü yazmaya karar verişinin nedenlerini açıklamıştır (1882: 11). Seyahati sonrası aldığı kararını hayata geçiren Şeyh Süleyman Efendi *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî* (1882) adlı sözlüğü yazmış, II. Abdülhamit, Şeyh Süleyman Efendi'yi Meclisi Meşâyih ve Encümeni Teftişi Maarif fahri üyesi yapmış ve Çağatayca-Osmanlıca sözlük hazırlamasından dolayı kendisine dördüncü rütbeden Osmanlı nişanı vermiştir.

Yenilikçi Şeyh Süleyman Efendi matbaacılığı da öğrenmiş, tekkede bulunan dervişlere bu hususta bildiklerini öğretmek istemiştir. Arşiv belgesinden (BOA, MF. MKT 3/75, 8 Ağustos 1872/3 C 1289) anlaşıldığı üzere Şeyh “Buhara ahâlisinden müstaid ve ehl-i kalem olanlara fenn-i tuba'at tahsil ettirilmek” amacıyla Matbaa-yı Âmir'e'den karşılanmak üzere ...iki mürettip, bir adet küçük hurufât destgâhı, bir adet taş destgâh ve 256 kg değerinde (200 kiyye) madeni harfler” gibi bir takım isteklerde bulunmuş, masraflarının kendisi tarafından ödeneceğini belirtmiş, şeyhin talepleri Mekteb-i Sanayi'den temin edilerek bir senet karşılığında verilmiştir. Orta Asyalı şair ve mutasavvıfların eserlerini yayımlayan Şeyh Süleyman Efendi'nin ilk icraatı 1881-1882 yıllarında Hoca Ahmet Yesevî dışında

tanınmış birçok Orta Asyalı Türk mutasavvıfının manzumelerine de yer verdiği *Dîvân-ı Belâgat-Unvân-ı Sultânî'l-ârifîn Hâce Ahmed Yesevî* adlı 276 sayfalık bir nüsha yayımlamasıdır (Çakan 2005: 206). Zarcone'nin naklettiğine göre Şeyh Süleyman Efendi Sûfî Allah Yâr'ın *Sebâtü'l-Acizîn* adlı eserini Batı Türkçesine çevirmiştir, diğer eseri *Feyzü'l-Necât*'ı da yayımlamıştır (2008: 55). Bununla birlikte Ömer Han'ın *Divan-ı Emir ve Mecmai's-şuara-i Asya-yı Vusta* adlı eseri de H. 1300 (1884-1885)'de Şeyh Süleyman Efendi tarafından basılmıştır.

Şihabüddin Mercânî, Kúnos gibi Doğulu ve Batılı bilginleri ağırlayan, devrinde iyi bir şöreti olan, Türkistan misyonunu başarıyla yerine getiren şeyhin ölüm tarihi ile ilgili bir kayıt bulunmamaktadır. Şeyh Süleyman Efendi 1890 yılının Eylül ayına kadar meşihat makamında kalmış, ondan sonra bu makama Buharalı Mirza Âlim Efendi tayin edilmiştir (Yeşilot, Çelik vd., 2015: 82). Bu bilgidен hareketle şeyhin 1890 yılında öldüğü varsayılmaktadır. *Sicill-i Osmânî*'de şeyhin Muharrem 1308'de (Ağustos Eylül 1890) vefat ettiği bilgisi vardır (Süreyya 1311: 101)

Şeyh Süleyman Efendi'nin *Lugat-i Çağatay ve Türki-i Osmânî* adlı eseri Osmanlı sahasındaki Doğu Türkçesine ait ilk basılı sözlük unvanını taşımaktadır. Yazarının Buharalı oluşu ve iddialı mukaddimesi ile Osmanlı aydınının kısa zamanda dikkatini çekmiştir. H. 1298 (1882) tarihinde İstanbul'da Mihran Matbaası'nda basılan eserin iç kapağında birinci cildinin sözlük olduğu, ikinci cildinde ise Orta Asya'daki Türk boylarının edebiyatı ve atasözlerine dair bilgilerin bulunduğu belirtilmiştir.

Lugat-i Çağatay ve Türki-i Osmânî ile ilgili tüm çalışmalar eserin birinci cildi esas alınarak hazırlanmıştır. Bu durum eserde bahsi geçen ikinci cildin hiç basılmadığını yani bitirilemediğini ya da kaybolma ihtimalini akıllara getirmektedir ancak sözlüğün “*Müellifin Manzume-i Çağatayî Mukaddimesi*” başlıklı manzum mukaddimesinin seksen üçüncü beytindeki “Bir bir altınca tizildi hemesi/Cild-i şânide yazıldı hemesi” dizelerinde ikinci cildin yazıldığı işaret edilmiştir. Bununla birlikte eserin son sayfasında eserin birinci cildinin H. 1300 yılının Muharrem ayının sonlarında (1882/Kasım) tamamlandığı, Orta Asya'nın edebiyatına dair bilgileri içeren ikinci cildin yakın zamanda bitirilip basılacağı belirtilmiştir. Şeyh Süleyman Efendi'nin birinci cildin son sayfasındaki geleceğe dair bu temennileri ikinci cildin basılmaması olma ihtimalinin daha güçlü olduğunu göstermektedir:

“Lahu'l-ḥamd va'l-mınna işbu luğat kitâbı dâru'l-ḥılâfa-ı 'alayh ve pâyitaht-ı Konstantîniyye'de hicret-i Nebeviyye'nin bin üç yüzüncü senesi Muḥarramu'l-ḥarâmın avâhırında ḥitâma rasida oldu. Ba'zî âşâr-ı adabiyya ve Asya-yı Vustâ ahvâluna dâir olan cild-i şânisi dahî dar-dast-ı tab' olup ba'avni-ta'âlâ 'ahd-ı qarîbde anıñ dahî itmâmı altâf-ı ilâhîdin ma'mûldur.” (1882: 315).

Lugat-i Çağatay ve Türki-i Osmânî'nin giriş bölümünde üç farklı mukaddime³¹ bulunmaktadır: *Mukaddime*, *Mukaddime-i Çağatay*, *Müellifin Manzûme-i Çağatayî Mukaddimesi*. İlk mukaddimedede Şeyh Süleyman Efendi Çağatay Türkçesinin dünyadaki ana dillerden biri olduğunu, Orta Asya'daki kavimlerin bu dili konuştuğunu ifade etmiştir. Bu sebeplerle Osmanlı Türkçesinin aslı ve kaynağı olduğu için Çağatay Türkçesinin lâıyıkıyla öğrenilmesinin lüzumunu açıklamaya gerek olmadığını belirtmiştir:

“Arbâb-ı luğat 'ında ma'lûm olduğı vechle Çağatay lısânı dünyâda bulunan ana lısânlardan biri olup Asyâ-yı Vustâ'nın 'umûm ahâlısı bununla mütekellimdir. İşte bu cihatla lısân-ı mezkûrun ehemmiyeti derkârdır. Bî'l-ḥuşûş lısân-ı Türki-yi 'Oşmânî'nin aşıl ve ma'ḥazı olmak munâsabatıyla Mamâlik-i Mahrûsa-ı Şâhâna'da ta'allum ve ı'tinâyâ şâyân olduğı muhtâc-ı beyân u izâh degildir.” (1882: 2).

Şeyh Süleyman Efendi benzer görüşleri eserin manzum mukaddimesinin seksen altıncı ve seksen yedinci beytinde de tekrar etmiştir: “İsmi Türki-i Çağatay Luğatı/Ḳadîm 'Oşmânî lısânıdır atı/Çağatay Türklerin aşlıdır/Ḳalîfa-ı rûy-ı zamîn nashıdır” (1882:11). Aslen Buharalı olduğunun altını çizen yazar

31 Lugat-i Çağatay ve Türki-i Osmânî'nin mukaddimeleri 2.-20. sayfalar arasındadır. Mukaddimededen sonra iç kapak verilmiş, sözlük yine 2. sayfadan başlatılmıştır.

ilk vatanının sözlüğünü ikinci vatani kabul ettiği Osmanlıya yadigar bırakmak istediğini, Osmanlı'nın *Abuşka* adlı Çağatay sözlüğünü bildiğini ancak bu eserin kısa olduğunu söylemiştir. Kendi hazırladığı sözlüğün daha hacimli olduğunu ifade eden yazar, sözlüğünde Çağatay edebiyatının (Ali Şir Nevâyî, Hüseyin Baykara, Mir Haydar gibi) tanınmış şairlerinin gazel, naat, kasidelerinden örneklerini; Özbek, Türkmen, Kazak, Moğol, Kırgız, Kıpçak ve Kalmak gibi Çağatay dilini konuşan Türk boyları arasında kullanılan birçok atasözünü paylaştığını dile getirmiştir. Sözlüğünde ayrıca Çağatay dilinin kurallarını, morfolojik ve fonetik özelliklerini aktardığını belirten yazar ikinci cildin içeriğini açıklayan bir manzum mukaddime eklediğini de belirtmiştir (1882: 2-3). *Mukaddime-i Çağatay'da* methiyelerden sonra sözlüğünde yüzden fazla Orta Asyalı şairin eserlerinden tanıklı örnekler verdiğini ifade etmiştir. Nitekim manzum mukaddimenin yetmiş birinci beytinde bunu şöyle dile getirmiştir: “*Bir muşâl her luğata keltürdüm/Şârırñ ismi bilen bildürdüm.*” Ali Şir Nevâyî, Hüseyin Baykara, Babur, Harezmi, Lütfî, Agehî, Münis, Ömer Han, Mahdum Kulu, Sûfî, Râcî gibi klasik dönem ve klasik sonrası Çağatay edebiyatının önde gelen şairlerinden örnekler vermekle birlikte Köroğlu, Fuzûlî, Nesimî gibi Batı Türkçesi şairlerinin şiirlerinden de yararlanarak şair yelpazesini geniş tutmuştur. Bu onun halk ve divan edebiyatıyla ilgilendiğini de göstermektedir. Şeyh Süleyman Efendi *Abuşka'da* olduğu gibi tanık olarak gösterilen örneklerde eser adlarını vermemiş, yalnızca şairin adını belirtmiştir. Bununla birlikte Şeyh Süleyman Efendi misal adıyla verilen alıntılarının bazılarının sahiplerini belirtmemiştir. Kaçalin, *Lugât-ı Çağatay ve Türkî-i 'Osmânî* adlı bildirisinde (2009: 108-115) bu alıntı sahiplerinin birçoğunu tespit etmiştir. Şeyh Süleyman Efendi sözlüğünün ikinci cildinde doksan iki Türk boyunun ve Tire Özbeklerinin kullandıkları Çağatayca atasözlerini alfabetik olarak sıraladığını bildirmiştir (1882: 4-7). *Müellifin Manzume-i Çağatayî Mukaddimesi* aruzun remel kalıbıyla yazılmış, doksan bir beyitten oluşan bir mesnevidir. Mukaddimenin on üçüncü beytine kadar Allah'a ve Peygamber A.S.'ye övgüler yer almaktadır. On dördüncü beyitten yirmi ikinci beyite kadar Sultan II. Abdülhamit'e methiyeler düzülmüştür. Mukaddimenin yirmi üçüncü beytinden altmış üçüncü beytine kadar şeyhin seyahatlerine dair bilgiler yer almaktadır. Şeyh Süleyman Efendi manzum mukaddimesinin son beyitlerinde *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî*'yi hazırlama sebeplerini ve sözlüğün içeriği hakkında bilgiler vermiştir. Aslında beyitler önceki mukaddimelerde söylenenlerin tekrarı niteliğindedir. Manzumede bazı beyitler ise tanık cümleler olarak sözlükte de yer almıştır (1882: 8-10). Sözlüğün ikinci bölümü olan *Kavâid* adlı bölümde mukaddimede belirtildiği üzere Çağataycanın morfolojik ve fonetik özellikleri üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde ise Arap alfabesine göre sıralanan 6754 sözcüğün madde başı olarak alındığı tanıklı sözlük yer almaktadır. Sözlüğün sonunda 124 sözcüğün yazım hatalarının ve doğrularının sıralandığı iki sayfalık bir “tashih listesi” yer almaktadır. *Türkçülüğün Tarihi* kitabında Buharalı Şeyh Süleyman Efendi'yi Türkçülüğün dil, folklor ve siyaset alanında hizmet verenlerden biri olarak gösteren Yusuf Akçuraoğlu sözlüğün mukaddimelerinden örnek cümlelere ve beyitlere yer vermiş; “*Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî* mukaddimelerinden istihrac ettiğimiz (çıkardığımız) bütün vâkalar Şeyh Süleyman Efendi'de velev bir mülhem olarak “Bütün Türklük” fikrinin varlığına delâlet ettikten başka İstanbul'da bazı mahâfilin (çevrelerin) hatta hükûmetin bu fikirden amelî siyâset sahasında istifadeye çalışmış olduğunu göstermektedir.” diyerek Şeyh Süleyman Efendi'nin Türklük anlayışına işaret etmiştir (2015: 72).

Vambéry, Şeyh Süleyman Efendi'nin Çağatayca-Türkçe sözlüğünü *Kelete Szemle* dergisinden transkripsiyonlu olarak yayınlamıştır (Kushner 1998: 151). Sözlük, 1902'de Budapeşte'de *Sejx Sulejman Efendi's Cagataj-Osmanisches* adıyla Ignaz Kúnos tarafından kısaltılarak Almancaya çevrilmiştir. Kúnos, Ármín Vámbéry'nin yazdığı tavsiye mektubu vesilesi ile tanıştığı Şeyh Süleyman Efendi'den İstanbul'a geldiğinde birçok hususta yardım almıştır. Şeyh Süleyman Efendi'ye duyduğu vefa borcunu sözlüğün birinci cildini Almancaya çevirerek ödeyen Kúnos, yaptığı çeviride kısa bir ön sözden sonra 201 sayfalık sözlük bölümüne yer vermiştir. Kúnos, sözlükteki italik olarak verilen madde başlarını Latin alfabesine göre sıralamış; sözcüklerin karşısında Türkçe ve Almanca anlamlarını vermiştir (Ölmez 1998: 147). Çeviride tanık cümlelere yer verilmemiştir. Hasan Eren, bu çeviride önemli yanlışlıklar

bulduğunu ve dikkatle kullanılması gerektiğini belirtmiştir (Eren 1950: 146). Szinnyi’ye göre Kúnos, çeviri yaparken Çağatay Türkçesinin özelliklerine İstanbul Türkçesini kattığı için bu sözlüğün bilimsel değeri bulunmamaktadır (akt. Szilárd Szilágyi 2007: 178). Kúnos sözlüğün Almanca çevirisinin ön sözünde³² Şeyh Süleyman Efendi’nin sözlüğünün düzenlenmiş baskısı üzerinde çalışmasının sebeplerini şu şekilde açıklamıştır:

“Birinci sebep, bu kitabın temin edilmesi en zor eserlerden biri olmasıydı. Ömrünün son yıllarında şahsi olarak iletişimde bulunduğum Şeyh Süleyman (Hiva doğumlu), büyük bölümü ölümünden sonra dikkat çekmiş olan eserinin az sayıda nüshasını yayımlamıştı. Bu eser Doğu ve Batı kitap piyasasının nadide parçalarındandır. İkinci olarak, özellikle Ural-Altay veya Türk unsurlarını dikkate alan, bu şekilde revize edilmiş bir baskıyı düzenleme arzusu beni buna yönlendirdi. Bu maksatla bu esere o kadar yoğunlaştım ki; yabancı, özellikle de Arapça ve Farsça kelimeleri mümkün olduğunca çıkardım ve bunların içinden sadece dile yerleşmiş olan kelimeleri bıraktım. Ayrıca, hem fonetik hem de anlam açısından Osmanlıca ile tamamen aynı olan ifadeleri de çıkardım. Kelimeleri tek tek açıklarken Arapça ve Farsça kelimelerin açıklamalarını da en gerekli olanlar kalacak şekilde azalttım. Ayrıca buna gerek duymamın bir başka nedeni ise Çağatayca kelimelerin güvenilir bir fonetik transkripsiyona ihtiyacı olduğunu görmemdir. Bu amaçla, yazarın İstanbul’da yaşayan üvey oğlu Abdullah ile iletişime geçtim, anahtar kelimeleri onun telaffuzundan sonra yazdım. Abdullah, İstanbul’da yaşamasına rağmen bazen babasının evinde şeyh ile bazen de şeyhin tekkesinde (Özbekler Tekkesi) hiç eksik olmayan Özbeklerle, en sevdiği ve en yaygın olan Çağatayca’yı ahlında Özbek dilini konuşurdu. Bu nedenle onun telaffuzunun güvenilir olduğunu düşünüyorum. Buna rağmen kelimelerde hatalar varsa, bu eksiklikleri düzeltmemiş olmamın sebebi İstanbul dilinin etkisidir. Aksi takdirde Süleyman Efendi’nin sözlüğünün hataları vardır. Onun kendi kelime dağarcığından seçmediği birçok ifade vardı. Ondaki duyduğum kadarıyla materyalleri toplama şekli şöyleydi: Tekkesinde onu ziyaret edenler, genellikle belli bir ücret karşılığında kendisine pek bilinmeyen ve farklı dil yapılarında kelime örnekleri sağladılar. Ancak bu durum kontrolsüzlüğü de beraberinde getirdi. Bu sebeple Türkçe olarak açıklanamayan ve kökeni şüphe uyandıran birçok ifade ortaya çıktı. Bu, Özbek dervişlerin ne kadar çok bilinmeyen kelime ve ifade söylerlerse şeyhe o kadar iyilik yapmış olacaklarına inandıklarını düşündürmektedir. Bir diğer rahatsız edici unsur ise, eş sesli kelimeler ile ifade edilen farklı kavramların bir anahtar kelime altında görünmesidir. Bu sorunu, farklı anlamlardaki kelimeleri noktalı virgül ile ayırarak çözmeye çalıştım. Tüm bunlara rağmen Şeyh’in sözlüğünün, özellikle Doğu Asya Türkçesinin sözlü eserlerinin sayısının hiç de çok olmadığı günümüz şartlarında, bilimsel amaçlar için gerekli eleştirilerde kullanılacak çok değerli bir dil malzemesi olduğunu inkâr etmek mümkün değildir.” (1902: 1-2).

Kúnos’un ön sözündeki bu tespitleri sözlükteki Özbekçe ve İstanbul dilinin etkisine dair (hem kendi çevirisine hem de Şeyh Süleyman Efendi’ye) yöneltilen eleştirilerin nedenini açıklar niteliktedir. Ayrıca sözlükteki bazı sözcüklerin “hiç tesadüf edilmeyen anlamları”nın olması yönündeki eleştirilere Şeyh Süleyman’ın tekkesinde misafir ettiği Özbek dervişlerin ne kadar çok bilinmeyen sözcük ve ifade söylerlerse şeyhe o kadar iyilik yapmış olacaklarına inanmalarının yol açtığını yani bu durumun sözlüğün derlem yöntemlerinden birinin sonucu olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Kúnos’un ön sözü, kendisinin de Şeyh Süleyman Efendi’yi *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî*’nin söz varlığını oluşturma yöntemleri hususunda eleştirdiğini, sözlüğü birçok yönden hatalı bulduğunu, kendisinin bu hataları gidermek için şeyhin üvey oğlunun telaffuzundan yararlandığını, sözlüğe -eksikliklerine rağmen- değerli bir dil malzemesi olarak kıymet verdiğini göstermektedir.

Eren; Zenker, Budagov, Pavet de Courteille ve Şeyh Süleyman Efendi lügatlerinin mühim yanlışlarla dolu olduğunu, bu eserleri daima büyük bir dikkatle kullanmak ve sağlam tanıklarla kontrol etmek gerektiğini belirtmiştir (1950: 147). Fatih Erbay “Gölge Kelime Terimi ve Çağatayca Sözlüklerdeki Bazı Gölge Kelimeler” adlı makalesinde (2010: 1175-1186) *Abuşka, Bedâyiü’l-Lugat, Senglâh, Dictionnaire Turc Oriental, Lugat-i Çağatay ve Türkî-yi Osmânî, Cagataische Sprach Studien* ve içinde Çağatayca sözcükleri de barındıran *Versuch Eines Wörterbuches der Türk-Dialecte* gibi sözlükleri tarayarak birtakım okuma hatalarından kaynaklı gölge kelimeleri tespit etmiş, çalışmasında *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî*’deki gölge kelimelerden birkaçını ele almıştır. Martin Hartmann da sözlükteki verilerin Çağatayca’yı değil Orta Asyadaki Özbekçe başta olmak üzere çağdaş şiveleri yansıttığını belirterek

³² Kúnos’un Almanca ön sözü bu makale için çevrilmiştir.

sözlüğü eleştirmiştir (Zarcone 2008: 56). Şen, Hartman'ın bu eleştirisini şu sözlerle haksız bulduğunu belirtmiştir:

“Sözlük, Martin Hartmann tarafından Çağatay Türkçesinden ziyade Orta Asya'daki çağdaş şivelerin bir sözlüğü olduğu gerekçesiyle tenkit edilmişse de Mîr Alî Şîr Nevâî, Hüseyin Baykara, Mîr Haydar gibi ediplerin eserlerinin yanı sıra, Mâverâünnehir'de yaşayan halklar arasında kullanılan kelime, deyim ve atasözlerini de sözlüğüne dâhil ettiğini Şeyh Süleymân Efendinin zaten kendisi söylemektedir. Çünkü ona göre Çağatay Türkçesi hem Alî Şîr Nevâî başta olmak üzere geçmişte klâsik Çağatay ediplerinin kullandığı bir dil, hem de bugün Mâverâünnehir'de yaşayan Özbek, Türkmen, Kazak, Moğol, Kırgız, Kıpçak ve Kalmak gibi halkların konuştuğu bir dildir.” (Şen 2014: 86).

Kúnos da hocası Budenz'e gönderdiği bir mektubunda (MÎA. Belge Nr. 5448/262 I-II) şeyhle tekkedeki sohbetleri sırasında onunla ilgili edindiği izlenimleri aktarmış, şeyhin Türkçe hakkındaki bilgilerini eksik ve yanlış bulduğunu belirterek onu eleştirmiştir. Ona göre Şeyh Süleyman Efendi halkın konuştuğu Türkçeyi değersiz ve hor gören, buna karşılık Arapça ve Farsça sözcüklerin yanı sıra gramer kurallarına da fazla yer veren Osmanlıca'yı öven biridir (akt. Szilárd Szilágyı 2007: 129).

Kaçalin, *Lugât-ı Çagatay ve Türki-i Osmânî* adlı bildirisinde bir asırdır el kitabı gibi kullanılan Şeyh Süleyman Efendi'nin sözlüğünün birtakım tertip hataları bulundurduğunu, sözlükte kelimenin çift imlası sebebiyle tekrarların, aynı bilgi ve tanımlar için tutarlı olmayan ifadelerin olduğunu; kelime kullanımına örnek verirken yapılan alıntıların kaynaklarının sağlıklı gösterilmediğini, bazı örneklerin yanlış maddelere yerleştirilmiş olduğunu, yanlış okumadan doğan ve abece sırasında yerli yerine oturtulmayan madde başı kelimelerin; c ve ç maddelerindeki kelimeler ile s ve ş maddelerindeki kelimelerin birbirinin içine girdiğini belirtmiştir (2009: 106). Kaçalin ayrıca Şeyh Süleyman Efendi'nin Pavet De Courteille'nin eseri *Dictionnaire Turk-Oriental'i* (1870) iskelet olarak alıp genişletmelerde bulunduğunu, *Dictionnaire Turk-Oriental'in* ise Niyâzî'nin *El-lugatu'n-Neva'iyye ve'l-istişhadatu'l-cagata'iyye'sine* dayandığını ifade etmiştir (2009: 106). Samoyloviç de Şeyh Süleyman Efendi sözlüğünün Pavet de Courteille'inkini andırdığını ifade etmiştir (Caferoğlu 1984: 229). *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi*'nde Çağatay sözlükleri içerisinde en meşhuru olan *Lugat-i Çagatay ve Türki-i Osmânî*'nin tekrar eden sözcüklerle beraber 7600 kadar sözcük içerdiği; Şeyh Süleyman'ın sözlüğü hazırlarken kaynaklarının adlarını açıklamadığını ancak *Abuşka*'yı esas olarak aldığı *Hulasa-i Abbasî* ile Vefik Paşa'nın *Lehçe-i Osmânî*'sinden yararlandığını anlaşıldığı belirtilmiştir (TDTC 1934: 63). Kaçalin, *Lugât-ı Çagatay ve Türki-i Osmânî* adlı bildirisinde eserin 6754 madde başı içerdiğini belirtmiştir (2009: 106). İslam Ansiklopedisi'ndeki “Sözlük” adlı makalede şu bilgiler mevcuttur:

“Lugat-ı Çağatay ve Türki-i Osmani 6750 madde başı ihtiva eden sözlük Çağatay Türkçesi sözlükleri içerisinde en güvenilmez olanıdır. Eser, Pavet de Courteille'in sözlüğünün tanımlarıyla birlikte büyük ölçüde aktarılmasıyla Senglah'ın serbest bir çevirisinden meydana gelmiştir. Ancak müellif aktarma sırasında birçok hata yapmış, F. W. Radloff da Çağatayca kelimelerde Şeyh Süleyman'a dayandığı için (Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte, I-N, St. Petersburg 1 893-191 1) bu yanlışları tekrarlamıştır.” (Topaoğlu, Kaçalin 2009: 404).

Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*'teki Çağatayca sözcükler için başvurduğu sözlüklerden biri olarak *Lugât-ı Çagatay ve Türki-i Osmânî*'yi göstermiştir (Erbay, 2008: 245). Caferoğlu *Lugât-ı Çagatay ve Türki-i Osmânî*'deki söz varlığını sözlüğün başlığı ile ilişkilendirerek şu şekilde eleştirmiştir:

Taşıdığı “Lügati Çağatay ve Türki Osmani” adına rağmen içerisine aldığı malzeme, Şeyh Süleyman Efendinin mensup olduğu Özbek şivesine göredir. Kaynakları muhtelif Çağatayca metinlerden alınmıştır. Orta Asya dervişlerinin canlı şivelerinden alınanları vardır. Eser, şüphesiz faydalıdır, fakat öz be öz Çağatayca sayılmaz.” (1984: 228).

Tüm bu eleştirilere rağmen başvuru kitabı niteliğinde Osmanlı aydınlarından rağbet gören sözlüğe Atatürk de ilgi göstermiştir:

“Atatürk Şeyh Süleyman’ın Çağatay Sözlüğü’ne önem vermiş ve bunun Türk harflerine çevrilerek yeniden basılmasını istemişti. Sözlük iki ay içinde yeni Türk harflerine çevrilmiş ama Abdülkadir İnan’ın, sözlüğün yeniden işlenmesi gerektiğine dair verdiği rapor üzerine Şubat 1933’te Abdülkadir İnan, Celal Sahir ve Besim Atalay’dan toplanan bir komisyon kurulmuştur. Eser yeniden gözden geçirilerek düzeltilmiş ve basılmak üzere Cumhuriyet Basımevi’ne verilmiştir. Sözlük ancak 4 forma basılmış, sonradan bu çalışmalar durmuştur.” (Levend 1972: 418-419).

Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi’ne de “Çağatay Lugatı, TDTC tarafından Türk alfabe ve yeni alfabe sırasıyla musahhah olarak yeniden bastırılmaktadır.” notu düşülmüştür (TDTC 1934: 64).

Eser üzerine Hüseyin Durgut’un hazırladığı *Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari Lügat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmani (Cild-i Evvel) Adlı Eserin Transkripsiyonu*³³ (1995) adlı ve Yeşim Çakır’ın hazırladığı *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmani’nin Tematik Tasnifi (İsimler)*³⁴ (2018) adlı iki yüksek lisans tezi mevcuttur. *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî*, Hasan Abdullahi Cihani tarafından 2013 yılında Farsçaya *Ferhang-i Çağatayi-Farsi: Eser-i Şeyh Süleyman Efendi-yi Özbeki el-Buhari* adıyla çevrilmiştir.

2. Şeyh Süleyman Efendi’nin “Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî”ye tanık olarak katkıları

Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî’de Orta Asyalı şairlerin şiirlerinden, atasözlerinden, deyimlerinden yararlanan Şeyh Süleyman Efendi bazen de kendi şiirlerini tanık olarak göstermiştir. *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî*’nin manzum mukaddimesinde yer alan “*Nakşî bitdim bu yosun üzre kitâb/Yârab olsun bu luğat her yere bâb*”³⁵ (1882: 11) dizelerinde ve sözlüğün son madde başına verilen örneğe not düşülen “*mişâl-i müellifihi Nakşî*” (1882: 315) açıklamasında mahlasını belirten Şeyh Süleyman Efendi’nin şiirlerinin toplu olarak yer aldığı bir eser ve şiirleri üzerine yapılmış bir çalışma tespit edilememiştir. Divan edebiyatında Nakşî mahlasını kullanan beş şair daha vardır: Nakşî Ali Akkirmânî (1065/1655), Nakşî İbrahim (1051/1641-1114/1702), Nakşî Mustafa (Edirneli), (?-?), Mustafa Nakşî Efendi (Eyyüplü)(1178/1764) ve Nakşî Ahmed (?-?) (Atik, 2005: 170). Atik, bu şairlerden Nakşî Ahmed’in bir ressam ve nakkaş olmasından dolayı, Nakşî Mustafa’nın da hattat olmasından dolayı mesleklerini göz önünde tutarak bu mahlasları kullandıklarını, diğer üçünün neden bu mahlası aldıkları hususunda net bir bilgi olmadığını belirtmiştir (2005: 170). Şeyh Süleyman Efendi’nin bu mahlası seçmesini Nakşibendiyye tarikatına bağlı olmasına ve dinî kimliği ile tanınmasına bağlamak mümkündür.

Çağatay edebiyatına vakıf olan Süleyman Efendi’nin şiir sevdasına dair Macaristan seyahatinde rehber olan Dr. Béla Erödi şu bilgileri aktarmıştır:

“Başka bir zaafi da şiirdi ve yazdığı şiirleri okumaktı. Çok defa gerçekten şaşmıştım güzel bir kafiyeyi tutturduğunda duyduğu çocukça sevince. Yemek sırasında kadeh kaldırılarak yapılan konuşmaları pek sevmezdi, oysa bunlar Macar şölen sofralarında uzar giderdi. İşte o zamanlar can sıkıntısından şiir dizelerdi. O sırada yarattığı şiiri okuduğu birçok yemek şölenini hatırlıyorum. Bu şekilde yarattığı şiirlerini sonra odasında kâğıda geçirirdi. Burada bulunduğu sırada yazdığı şiirlerden en başarılısı 1 Mayıs günü öğleden sonra yazdığı bir rubai olmuştu. Bunun ilk beytini Gül Baba Türbesi’nin duvarına, tümünü ise akademinin ziyaretçi defterine yazmıştı. Rubai şöyleydi: Huda yâ ittifak üzere olanlar mülkin âbâd et/Macarla millet-i Osmâniyânı dem be dem şâd et/Hududundan çıkan ağyara

33 Hüseyin Durgut, *Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari Lügat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmani (Cild-i Evvel) Adlı Eserin Transkripsiyonu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.

34 Yeşim Çakır, *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmani’nin Tematik Tasnifi (İsimler)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2018.

35 Bu dizeler sözlükteki “bâb” maddesine tanık olarak şu şekilde verilmiştir: “*Bitdi Nakşî bu yosun üzre kitâb/ Yâ Rab olsun bu luğat her yere bâb*” (s. 66.)

hergiz vermegin fırsat/Rus-ı haini her yerde olsa kahr berbât et. Şiirlerinin kusursuz bir şekilde aktarılmasında son derece titiz davranırdı. Bunun içindir ki okurlara hatalı ulaşmasın diye yazılan şiiri defalarca okurdu. Memleketine hareket ettiği vakit tren kompartımanında da durmadan şiir yazdı. Venedik'ten gönderdiği şiirle dolu bir tomar kâğıda, bunları trende alelacele yazdığını, kabilsse Macarcaya çevirerek kullanmam mesajını ilave etmişti. Bu şiirlerin çoğu Abdülkerim'in kılıcı ve Moskoflar konusundaydı." (1877: 114-115).

Béla Erödi'nin bu anıya 1877 yılında *Csok Jasa! A Török Küldötség Látogatásának Emlékkönyve* adlı kitapta yer verdiği görülmektedir ancak söz konusu kitapta şeyhin ricasını yerine getirdiğine yani şeyhin verdiği şiirleri Macarcaya çevirdiğine dair bir bilgi yoktur. Mehmed Süreyyâ, Şeyh Süleyman Efendi'nin "yumuşak huylu ve şâir" olduğunu belirtmiştir (1311: 101). Zarcone, şeyhin edebiyata düşkünlüğünü ve Süleyman Efendi'nin bir ulema ya da bir sufi şeyh olmaktan çok bir edebiyatçı ve bir şair gibi görünmesini şu sebeplere bağlamıştır:

"Ne tasavvufi eserler, ne de Kuran-ı Kerim tefsiri kaleme almadı, tam tersine Orta Asya edebiyatının bazı klasik kaynaklarının metinlerini hazırlayıp neşretti (Ahmet Yesevi, Sufi Allahyar) ve bir Çağatayca-Osmanlıca sözlüğü çıkarttı. Öte yandan, Süleyman Efendi'nin tekkede düzenlediği ilmi sohbetlere ünlü ve üst tabakadan Osmanlı ve Tatar ulemaları katıldılar. Batı'dan gelmiş olan bilim adamları da Süleyman Efendi'yle görüştiler. Buhara Tekkesi'ni İstanbul'daki öbür Özbek tekkesi ile mukayese edersek mesela Üsküdar'da Sultantepe'deki dergâhtan oynadığı siyasi rol açısından daha önemlidir. Yalnızca tarihi yarımada da değil aslında bütün Osmanlıda hem diplomatik merkez ve uluslararası Türk dilleri ve edebiyatı üniversitesi, hem de bir ulema ve aydınlar mahfili modeline uygun çalışıp 19. asır ikinci yarısında Osmanlı fikir tarihinde önemli bir yer tutmuştur." (2008: 57).

Matbaacılığı öğrenerek Orta Asya şairlerinin eserlerini yayımlayan Şeyh Süleyman Efendi'nin neden kendi şiirlerini derleyip yayımlamadığı bilinmemektedir. Özbek tekkesinin şeyhi olan Şeyh Süleyman Efendi'nin bu önemli görevi dışında elçilik vazifesiyle sık sık seyahat ettiği ve fahri diplomatik yaptığı da göz önüne alınırsa şiirlerini derlemeye vakit bulamamış olması ihtimal dâhilindedir.

Bu çalışmada sözlükteki imzasız örneklerde Şeyh Süleyman Efendi'ye ait şiirler olup olmadığı bilinmediği için sadece Nakşî mahlash şiir örnekleri ve manzum mukaddimesinden alıntılandığı anlaşılan beyitler esas alınmıştır. Çalışmada söz konusu şiir örnekleri tanık olarak gösterildikleri madde başlarının alfabetik sırasına göre (Latin alfabesine göre) sıralanmış, madde başlarına karşılık verilen tanımlardan sonra sözcüğün sözlükteki sayfa numarası gösterilmiş, şiirlerin ölçüsü (vezni) bulunmuştur. Bu bölümün sonunda Şeyh Süleyman Efendi'nin tanık olarak gösterdiği şiirlerde geçen bütün sözcüklerin (tanımlar dahil edilmemiştir) dizini ve özel adlar sözlüğü yer almaktadır.

Şeyh Süleyman Efendi'nin otuz üç madde başına tanık olarak kendi şiirlerinden verdiği örnekler şunlardır:

absam olmak: Kalaşmak, sâkit olmak (s. 2).

Her kimi körsej tavāzu' kıl ħam ol
Köp kep urmağdın uyalğın absam ol
Fâ'ilâtün / fe'ilâtün / fâ'ilün

açaq: Kucaq, ağuş, kenâr (s. 6).

Olup rāhda birbirine düçār
Açaqlaşdılar yığlap ol iki yār
Fe'ülün / fe'ülün / fe'ülün / fe'ül

argün, argânün: Bir nav' rubāb ve tanbūra nav'ından sâz ismidir. Argün, Kılıç Arslan nām-ı pādşāhın oğhyla Hulāgu Ĥānıñ oğhı Aqa Ĥānıñ oğhı ismidir (s. 9).

Daf u çeng u kemân u arğanün kânün u sançūra
Calâcîn u rubâb u ğajak u nâkûs u tanbūra
Mefâ'ilün / mefâ'ilün / mefâ'ilün / mefâ'ilün

Bu beyit Nedim'in “Ney u santur u rebâb ü def ü tanbûr ile çeng” (Gölpınarlı 1951: 382) mısrasını anımsatmaktadır.

atalık, atalığ: Babalık, ubuvvat, murabbî, peder maqâmında, pādşāhın tutduğu ve pederi gibi ı'tımād ettiği 'ādam. Türkistān'da bir rutbadır. Atalığ ahālīniñ 'arz ve dādını ıstımā' ederek pādşāha tabliğ ve 'arz étmeğe ve babalık sıfatıyla muşfiqāna hāl ve keyfiyetlerinden āgāh ve habardār olmağa ma'mûrdur (s. 4).

Amîr luţfını teñri kördi layık
Tilev ibn Kılıc oldum atalık
Mefâ'ilün / mefâ'ilün / fe'ülün

bâb: Yumn, sa'âdat, fâl-ı hayr, munāsıb ve nikû, āsitāne, murād, kapu, darvāza ve eşik, cihat (s. 66).

Bitdi Naqşî bu yosun üzre kitâb
Yâ Rab olsun bu luğat her yere bâb
Fe'ilâtün (fâ'ilâtün) / fe'ilâtün / fe'ilün

Bu beyit sözlüğün manzum mukaddimesinin seksen dördüncü beytinde şu şekilde yer almaktadır: “Naqşî bitdim bu yosun üzre kitâb/Yârab olsun bu luğat her yere bâb” (s. 11).

bakmak: Bakmak, nazâr, nigāh étmek, tâbî', mulhāk olmak (s. 71).

Va'da-ı vaşlıñla bir ayyām kandurdıñ bizi
Bağa bağa bakmadın ahır uşanturdıñ bizi
Fe'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilün

bārî: Teñri ta'ālā, canāb-ı haq, mavcūdluq, varlıq (s. 68).

Yéti iqlimda ba'avn-ı bārî
Tün ü kün oldı şar'at cārî
Fe'ilâtün / fe'ilâtün / fe'ilün

Aynı beyit sözlüğün manzum mukaddimesinin onuncu beytinde de geçmektedir. Bu sebeple örneğin başında Naqşî mahlası kullanılmamıştır.

basmak: :Çiğnemek, pây-māl étmek, ıstilā ve hucūm étmek, ğālib kelmek, pañş-kerden (s.68).

Közüm üzer ayak bas külbe-i dīdamnı ét roşan
Ğubâr-ı hāk-i pâyıñ dīdama kuhl-ı sulaymānî
Mefâ'ilün / mefâ'ilün / mefâ'ilün / mefâ'ilün

bütün: Bütün, tamām, yek-pāra, yek-laht (s. 76).

Tâ ki ārām étدی dil yārıñ vafāsındın bütün
Çéktim él men cumla 'ālam dıl-rubāsındın bütün
Fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilün

erük: Aşvâtdandır. Hümârı bağrıtmak için kullanılır. Yuha maqâmında dağı ıstı'mâl olunur (s.10).

Zâhidî kördiler rıyâdur işi
May-parastlar aña dédi erük
Fe'ilâtün / mefâ'ilün / fe'ilün

élçilik: Rısâlat, safârat (s. 58).

Élçilig birle sayâhat étdüm
Hınd u Serhend'i ziyârat étdüm
Fe'ilâtün (Fâ'ilâtün) / fe'ilâtün / fe'ilün

Bu beyit manzum mukaddimenin yirmi dördüncü beytinde şu şekildedir: “*Hem safâratla sayâhât kıldım/Hınd u Serhend'i ziyârat kıldım*” Bu sebeple örneğin başında Nakşî mahlası kullanılmamıştır.

émiz: Sis, duman, buhâr, mekâniden, tuman, buğ (s. 62).

Ger yatimî kılsa oğul yâ ki kız
Özüñ avlâdıñ kébi anı émiz
Fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilün

Burada madde başına verilen karşılıklardan sadece Farsça kökenli “mekâniden” emzirmek (Kara 2011: 171) anlamındadır. “Mekâniden” sözcüğü “émizmek” maddesinin karşılığı olarak da verilmiştir. Örnek beyitteki bağlama göre “Eğer oğul ya da kızdı bir yetim kalırsa, (yetimi) öz evladın gibi emzir” anlamı çıkmaktadır. Dolayısıyla bu örnek beytin “sis, buhar” anlamına gelen “émiz” maddesinden ziyade “emdirme, emzirmek” anlamına gelen “émizmek” madde başının altında olması daha uygundur.

harâs: Büyük degirmen, at ve hayvân ile döner (s. 167).

Halk içinde dâna yanlıg yer ü kökdür bir harâs
Kim tüşerse ortasige sağ kıalur étmen kıyâs
Fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilün

Harât: Maksürdür, Afğanıstân tavâbı'âtında Hıorâsân'da vâkı' Herî vılayatınıñ merkez-i maşhûrı bir kıal'a ismidir, kıadımında Arya ve Arban dénürdi, oh ma'nâsına sonra bu isim İrânıların dağıldığı vılayatların cumlasına ta'mim ve 'Irâk şekliyle takrîb olundu (s. 286).

Kandahâr ile Harât'ı kördüm
Dekken ü Balh'da köp olturdum
Mef'ûlü / mefâ'ilün / fe'ülün

Bu beytin benzeri manzum mukaddimenin otuz beşinci beytinde şu şekildedir: “*Kâbil u Balh u Harât'ı kézdim/Mülk-i İrân u Kelat'ı kézdim.*” Ayrıca sözlükte “Kandahâr” madde başına karşılık verilen imzasız örnekte ise “*Kandahâr ile Buhârâ kéttim/Şâh Nakşibendî ziyârat éttim*” (s. 230) beyti yer almaktadır. Bu beytin de Nakşî'ye ait olması muhtemeldir.

ışık: Lam'a, nür, ziyâ, sırâc, rüşânî, aydın, maşâbih, partav (s. 54).

Külb[e]me? salğaç ışık 'ârızıdın
Kétti andüh u firâkıñ yéridin

Fe'ilâtün (Fâ'ilâtün) / fe'ilâtün / fe'ilün

kıydağ: Naşıl, ne gūna, ne cıns, ne tarz, ne yañlığ, ne yolda (s. 225).

Ne müşkildür usun bu dahr-ara dīv u parī hem-reh
Raķīb-i bad-nihāda hem-dem olmuş ol şanam kıydağ
Mefâ'ilün / mefâ'ilün / mefâ'ilün / mefâ'ilün

Kiş: Şahr-ı Sabz'ın ism-i kâdimi ve Amīr Timur'ın maħall-ı mevlūdı bir şahrıdır (s. 266).

Kiş mülkini sénsin arcumandı
Sādāt u sa'īd u sar-bulandı
Mef'ülü / mefâ'ilün / fe'ülün

kötél: Tağ, köh, cabal, şa'b'ul-murūr band, geçid, suvārī, buland, nā-hemvār (s. 257).

Bir néçe köh-i köteldin aştım
Kābılıñ qorğanına yetiştım
Fâ'ilâtün / fe'ilâtün / fa'lün

Bu beyit sözlüğün manzum mukaddimesinin yirmi dokuzuncu beytinde şu şekildedir: “*Bir néçe raşu köteldin aştım/Kābılıñ qorğanına yetiştım*”. Bu sebeple örneğin başında Nakşî mahlası kullanılmamıştır.

körünleşmek: Şoħbat ve mükālama étmek, kıl u kâl ve muħabbat eylemek, kepleşmek (s. 271).

Érler bilen körünleşgen mard olur
Yaman bilen şoħbat tutgen țard olur
Mefâ'ilün / mefâ'ilün / fe'ülün

munday: Munuñ dék, mundağ, böyle şöyle (s. 280).

Mundayın pādşāh-ı țāl'ı oñ
Kelmemişdür ne kélür mundın soñ
Fe'ilâtün (fâ'ilâtün) / fe'ilâtün / fe'ilün

Aynı beyit sözlüğün manzum mukaddimesinin on yedinci beytinde de geçmektedir. Bu sebeple örneğin başında Nakşî mahlası kullanılmamıştır. Bu beyitteki övgüler Sultan Abdülhamit içindir.

ondağ: O minvāl, öyle, o rutba (s. 41).

Ondağ mundağ kişige sunmagıñ? boynıñı
Bütmes pöçek yañadıñ toldurmasun qoynıñı
Mef'ülü / fâ'ilâtün / mef'ülü / fâ'ilâtün

Bu beytin birinci dizesinde hece eksikliği vardır.

sayın: Sayı, hısāb, cam', şumāra eylemek (s. 185).

Dağ-ı ışkıñ sayısını Nakşî'din sên sormağıl

Çun hısâb étseñ felek ancumıdın³⁶ yüz kat ziyâd
Fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilün

Burada “sayın” sözcüğü yerine “sayı” sözcüğü örneklenmiştir. Bu sebeple örnek beyit, “sayı” madde başının altında yer almalıdır.

téjrilik: İlâhiyyat, hüdâyî, şamadânî, cabarütî, şab-dîzî, âfarînîş (s. 138).

Hamd o[l]sun teñri-yi bî-hem-tâğa
Ol hüdâ-yı aħad-ı yektâğa
Fe'ilâtün (fâ'ilâtün) / fe'ilâtün / fe'ilün

Aynı beyit sözlüğün manzum mukaddimesinin yetmiş dördüncü beytinde de geçmektedir. Bu sebeple örneğin başında Nakşî mahlası kullanılmamıştır.

tışkarı: Tışarı, bîrûn, bara (s. 134).

İçkeride bir kaçā dîvāna bar
Tışkarıda bir néçe bigāna bar
Müfteilün / müfteilün / fâ'ilün

turak: Şabât, sükûnet, mavkî', vaķfa, ıur, hâl, hey'et (s. 115).

Kéce kündüz téprenüp sîm-âb ték
Munda yoķ hacrınla ārām turak
Fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilün

tuyuk: Tuyulmuş, fâş u şuyû' olmuş, baħr-ı ramal ile musaddas, maķşûr vaznında inşā olunan bir nav' aş'ardır. Bir lafz ile iki üç ma'nāya dalâlat éder (s. 129).

Farz-ı 'ayn u tuyuķ u cura sözi
Öşük ü қоşuķ ve kim Rabġüzî
Fe'ilâtün / fe'ilâtün / fe'ilün

Aynı beyit sözlüğün manzum mukaddimesinin onuncu beytinde de geçmektedir. Bu sebeple örneğin başında Nakşî mahlası kullanılmamıştır.

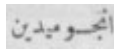
üstideki: Üzerindeki, favķındaki (s. 33).

Labıñ üstideki hâlın körenler ıurfa hayrândur
Ki bir hindü kılıp mesken kenâr-ı çâh-ı zamzamda
Mefâ'ilün / mefâ'ilün / mefâ'ilün / mefâ'ilün

veh veh: Köpek, çaķalıñ havlaması, hürmesi, sesi, 'af'af, kelime-i taħsîn, âfarîn daħı olur, peħ peħ daħı dénülür (s. 286).

Bâġa hırâm kıldı ol yâr-ı sarv-ı ķāmat
Veh veh bu ne tamāşā peħ peħ bu ne kıyāmat

36 Sözlükte “ancum” sözcüğü sehven “ancüm”

şeklinde yazılmıştır.

Mef’ûlü / mefâ’ilün / mef’ûlü / mefâ’ilün

yağış: Yağmur, bārān, rahmat, maţar (s. 296).

Yağış yağıban tağ [u] dara güm boldı

Āmū ile Aras bahrı ma’dūm oldı

Fe’ûlün / fe’ûlün / fe’ûlün / fe’ûlün

yaratmak: Kuvvadan fı’la ketürmek, halk, ihdās, ibdā‘, haţr, inşā, takvīn étmek (s. 290).

Munça ‘ālamı yaratğan bir ü bār

Yer [ü] kökni halk éten parvardgār

Fâ’ilâtün / fâ’ilâtün / fâ’ilün

yarlıg: Manşūr, farmān, yarlık, tavkī‘, nāma-ı humāyūn, ‘amal-ı rutba, manşīb (s. 291).

Yarlıg [u] nāma vü inşası bilen

Çağatay lafzınıñ imlāsı bilen

Fe’ilâtün / fe’ilâtün / fe’ilün

Bu beyit sözlüğün manzum mukaddimesinin yetmiş dokuzuncu beytinde şu şekildedir: “*Yarlıg u nāma ve inşası bilen/Çağatay rasmınıñ imlāsı bilen*”. Bu sebeple örneğin başında Nakşî mahlası kullanılmamıştır.

yastanmak: Dayanmak, söylenmek, tekye étmek (s. 294).

Nāz ile kolıñı koyma béliñe

Qılga yastanmak bolur mu ay nigār

Fâ’ilâtün / fâ’ilâtün / fâ’ilün

yiñti, yetti: Tamām oldı, nihāyat boldı, tammat, vāşıl oldı, yetiştı, yetti, yedi, sab’a, haft, yeti faķat élvirdi, bas (s. 315).

Bu yerge çeh eyledim sar-ancām

Qıldım Çağatay lısānı itmām

Kilkim ucu bu maħalge yetti

Haţm oldı luğat bu yerde bitti

Mef’ûlü / mefâ’ilün / fe’ûlün

2.1. Şeyh Süleyman Efendi’nin şiirlerindeki üslup ve dil özellikleri

Şiirlerinde Nakşî mahlasını kullanan Şeyh Süleyman Efendi’nin Macaristan’da Gül Baba Türbesi ziyaretinde okuduğu şiir ile Macarcaya çevrilmesi için Dr. Béla Erödi’ye verdiği şiirlerin çoğu Abdülkerim’in kılıcı ve Moskoflar konusunda yazılmış siyasi içerikli şiirlerdir. Bu çalışmada ele alınan otuz üç madde başına karşılık örnek olarak verilen dizelere bakıldığında Şeyh Süleyman Efendi’nin şiirlerinde dini-tasavvufi unsurların ön plana çıkmadığı söylenebilir. Sözlükte “bārī”, “ténrilik” ve “yaratmak” madde başlarına karşılık tanık olarak gösterilen beyitler dışında verilen örneklerdeki şiirler aşk, kahramanlık gibi din dışı konularda yazılmıştır. Şiir örneklerinin bazılarında (“absam olmak”, “ħarās” ve “körüñleşmek” madde başlarına karşılık tanık olarak gösterilen beyitlerde) didaktik üslup kullanılmıştır. Şiirin şekil unsurlarına (uyağā ve ölçüye) önem veren Şeyh Süleyman Efendi’nin

sözlüğüne tanık olarak gösterdiği şiirlerinin dili sadedir, şiirlerde Çağatay edebiyatının güçlü şairlerinin etkisi hissedilmektedir. Şeyh Süleyman Efendi başta imale olmak üzere zihaf, med ve ulama gibi aruz tasarruflarına başvurarak aruz ölçüsünün daha çok remel ve hezec kalıplarını kullanmış; teşbih, mübalağa, telmih, sihr-i helâl gibi söz sanatlarından da yararlanmış.

Şeyh Süleyman Efendi'nin şiirlerindeki otobiyografik unsurlara Dekken, Belh, Kandehar, Herat gibi diplomatlık göreviyle gezdiği yerlere yer vermesi (“élçilik” ve “Harât” madde başlarına karşılık tanık olarak gösterilen beyitler) ve kendisini elçi olarak Hindistan, Asya, Afganistan ve Buhara'ya gönderen Sultan Abdülhamit'i övmesi (“munday” madde başına karşılık tanık olarak gösterilen beyit) örnek gösterilebilir. Sözlükte tanık olarak gösterilen beyitlerden bazıları eserin 8.-10. sayfaları arasında yer alan manzum mukaddimesinden -bazen olduğu gibi bazen de ufak değişiklikler yapılarak alıntılanmıştır. Bu beyitlerin yer aldığı madde başları “bâb, bârî, élçilik, kötel, munday, ténrilik, tuyuk, yarlıg”tır. Şeyh Süleyman Efendi bunlardan “bâb” maddesi dışındakilerde Nakşî mahlasını kullanmaya lüzum görmemiştir. Ayrıca “sayın” maddesine verilen örnek de imzasızdır ancak beytin içinde Nakşî mahlası geçmektedir. Diğer beyitlerde Nakşî veya misâl-i Nakşî ifadelerinden sonra beyitler yer almaktadır. Şeyh Süleyman Efendi'nin manzum mukaddimesinden alıntılanmış beyitler dışındaki yirmi altı beytin şiirlerinden (gazel ve kasidelerinden) seçtiği söylenebileceği gibi sadece sözlüğüne örnek teşkil etmesi için yazmış olabileceği de düşünülebilir. Zira şeyhin her fırsatta -Gül Baba Türbesi'ni ziyaret ettiğinde, Özbekler Tekkesi tamir edildiği vakit kapı kitabesine yazılması için, Macaristan gezisinde, memleketine hareket ettiği vakit tren kompartımanında- şiir yazdığı kendisini tanıyanlarca ifade edilmiştir.

Şeyh Süleyman Efendi'nin şiirlerinin dil özellikleri Klasik Sonrası Çağatay Türkçesinin özelliklerini taşımaktadır. Bu sebeple çalışmada şiirlerin fonolojik ve morfolojik özellikleri üzerinde ayrıntılı olarak durulmamıştır. Şiirlerde geçen Klasik Sonrası Çağatay Türkçesinde nadir olarak kullanılan ekler incelenmiş, bu duruma uygun ilgi durum eki örneği saptanmıştır. Çağatay Türkçesinde +nIn yanında nadiren kullanılan +n1/+ni ilgi durum eki, şiirde sadece bir örnekte (“Kiş” madde başına tanık gösterilen şiirdeki “mülk+i+ni (266)” örneğinde) kullanılmıştır. Eckmann'a göre Çağatay Türkçesinde +nIn ilgi durum eki yerine bazen +n1/+ni ilgi durum ekinin kullanılması Özbek Türkçesinin etkisiyledir (2017: 68).

Şiirlerdeki Oğuzca unsurlar ise şunlardır: Yaklaşma durumu eki +gA, +gA dışında birkaç örnekte +A'dır: “dīda+m+a (68)”, “korğan+i+n+a (257)”, “bāg+a (286)”. Yükleme durum eki +nI, ve +n dışında bir örnekte +i'dir: “Harât+i (286)”. Benzetme edatı olan “ték (115)” yerine bir yerde “kébi (41)” geçmiştir. Şiirlerde “bol-” fiili yanında “ol-” fiilinin ve “té-” fiili yerine “dé-” fiilinin, “birle, bilen” edatlarıyla birlikte “ile” gibi Oğuzca unsurlara da rastlanılmaktadır. Ayrıca Oğuzcanın etkilerinden biri de şiirlerde Çağatay Türkçesinin bir özelliği olan iyelik üçüncü şahıstan sonra zamir n'sinin kullanılmadığı “yér+i+din (54)”, “ārız+i+dın (54)”, “üst+i+de+ki (33)” gibi örneklerin yanında iyelik üçüncü şahıstan sonra durum eklerinden önce zamir n'sinin kullanıldığı “iç+i+n+de (167)”, “vafā+sı+n+dın (76)” gibi örneklere de yer verilmesidir.

Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmâni'deki (makalenin birinci bölümünde değinilen) imlâ tutarsızlığını ve maddi imlâ hatalarını şiirlerde de görmek mümkündür. Örneğin sözlüğün genelindeki sözcükleri çift imlâlı (“yer/yér”, “kel-/kél-“, “yetiş-/yétiş-“ vs. gibi) yazma durumu Şeyh Süleyman Efendi'nin şiirlerinde de vardır. Çağatay Türkçesi metinlerinde karşılaşılan kalınlık-incelik uyumuna uymama hem alıntı (“maħalge (315)” örneği) hem de Türkçe kökenli sözcüklerde (“élçilig (58)”, “ortasige (167)”, “tutgen (271)” örnekleri) görülmektedir. Dudak uyumunun tam olarak geliştiğini söylemek de mümkün değildir çünkü bazı sözcük veya eklerde uyuma aykırı kullanım görülmektedir: “kelmemişdür (280)”, “kandurdıñ (71)”, “uşanturdıñ (71)”.

Şeyh Süleyman Efendi'nin şiirlerinde geçen sözcüklerin dizini incelendiğinde toplam 284 sözcük tespit edilmiştir. Buna göre 17 özel adın dışındaki 267 sözcükten 128'i Türkçe, 76'sı Arapça, 62'si Farsça (bunlardan “erganun ve külbe” Yunancadan Farsçaya geçen sözcüklerdir), 1'i Moğolcadır. Bu durum şiirdeki alıntı sözcük oranının %52, Türkçe sözcük oranının %48 olduğunu göstermektedir. Bu noktada Kúnos'un Şeyh Süleyman Efendi'yi Arapça-Farsça sözcüklerin kullanılmasında hassasiyet göstermediği yönündeki eleştirisini akıllara gelmektedir. Şüphesiz Çağatayca'yı tanıtmayı amaçlayan bir leksikografin şiirlerinde Türkçe kökenli sözcük oranının alıntı sözcük oranına göre daha düşük çıkmasında şiirlerin divan şiiri geleneğinde ve aruz ölçüsüyle yazılmasının payı vardır.

Şiirlerin söz varlığına bakıldığında “absam olmak, ayak basmak, el çekmek, güm bolmak, kep urmak, layık körmek” gibi deyimlerden, “hamd olsun” gibi ilişki (kalıp) sözünden; özel adlardan, Çağataycının söz varlığından ve Arapça, Farsça, Moğolca kökenli alıntı sözcüklerden yararlandığı görülmektedir. Şiirlerindeki söz varlığı onun günlük dilden ve halk kültüründen beslendiğini, Orta Asya kültürüne, coğrafyasına, edebiyatına hâkim olduğunu ve iyi bir eğitim aldığını göstermektedir. Ayrıca yukarıda bahsedildiği üzere otobiyografik unsurların şiirlere etkisi de vardır.

Dizin-Sözlük

absam Sakit, uslu.

a. ol- Sessiz olmak. 2

açaklaş- Kucaklaşmak.

a.-dılar 06

aḥad (<Ar. *eḥad*) “Tek, bir” anlamında esmâ-i hüsnâdandır.

a.(ḥudâ-yı a.-ı yek-tâ) 138

âḥır (<Ar. *âḥir*) Sonunda, âkibet, nihâyet.

â. 71

âlam (<Ar. *âlem*) 1. Âlem, kâinat, evren.

â.+nı 290

2. Herkes.

â. (cumla âlam) 76

amîr (<Ar. *emîr*) Emir, bey. 4

ancum (<Ar. *encum*) Yıldızlar.

a.+dın 185

andüh (<Far. *endüh*) Gam, keder, tasa.

a. u firâḳ 54

ara İçinde, +da/+de.

a. 225

ârâm (<Far.) Durma, dinlenme.

â. 115

â. ét- Durmak, kalmak. 76

arcumand (<Far. *ercümend*) Şerefli, haysiyetli, itibarlı, muhterem.

a.+ı 266

arḡanūn (Far. *erganūn* <Yun. *organon*) Org denen çalgı.

a. (kemân u a.) 9

‘arız (<Ar. *‘ariz*) Yanak.

‘â.+ıdın 54

aş- (-den) Geçmek, geçip gelmek.

a.-tım 257

atalık Hükümdar nâibi, atabek.

a. ol- 4

avlād (<Ar. *evlād*) Evlat.

a.+ıḡ 62

ay (*Seslenme ünlemi*) Ey!

a. 294

ayaḳ Ayak.

a. 68.

‘ayn bk. **farz-ı ‘ayn** 71

ba (<Far.) Kelime başına getirilerek zarflar teşkil eden “ile, için,-e kadar, -e göre” anlamında ön ek.

b.-‘avn-ı bārī Allah’ın yardımıyla. 68

bāb (<Ar.) Husus, mesele, konu

b. ol- Konu olmak. 66

bad-nihād (<Far. *bed-nihād*) Tabiatı, huyu fena olan, kötü huylu; zayıf karakterli.

b.+a (raḳīb-ı b.) 225

bāḡ (<Far.) Bağ, bahçe.

b.+a 286

baḥr (<Ar.) Deniz, derya.

b.+ı 296

baḳ- Bakmak.

b.-a 71

b.-madın 71

Adres

Kırklareli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kayalı Kampüsü-Kırklareli/TÜRKİYE
e-posta: editor@rumelide.com

Adress

Kırklareli University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Turkish Language and Literature, Kayalı Campus-Kırklareli/TURKEY
e-mail: editor@rumelide.com

bar Var, mevcut. b. (2) 134	m. 280
bār <i>bk. bir ü bār</i> b. 290	mundın Bundan. m. son Bundan sonra. 280
bārī (<Ar.) Allah, yaratan, yaratıcı, “esmâ-i hüsnâdandır. (ba-‘avn-ı b.) 68	büt- Bitmek. b.-mes 41
bas- Basmak. 68	bütün Bütün. b. 76
bél Bel. b.+içe 294	calâcîn? Sözcük ilgili beyitte bir çeşit saz anlamında kullanılmıştır. (“Davulların, teplerin etrafındaki küçük çingıraklar, çanlar” anlamına gelen Arapça kökenli “celâcîl” sözcüğü yerine yanlışlıkla yazılmış olabilir.) c. u rubâb 09
bīgāna (<Far. <i>bīgāne</i>) Yabancı. b. 134	cārī (<Ar.) Geçerli. c. ol-Yürürlükte ve geçerli olmak. 68
bī-hem-tā (<Far.) Eşsiz, benzersiz. b. (teñri-yi b.) 138	cumla (<Ar. <i>cumle</i>) Bütün. c. ‘âlam Herkes, insanlar. 76
bilen (<i>Bağlama edatı</i>) İle. Krş. ile b. 271, 291	cura (cüre) Eş, dost. c. 129
bir Bir. b. 71, 167, 257, 134, 134, 33 b. ü bār Tanrı. 290	çāh (<Far.) Kuyu, çukur. ç. (kenār-ı ç.-ı zamzam) 33
birbiri Birbiri. b.+ne 06	çeh <i>bk. çāh</i> ç. 315
birle <i>bk. ile. Krş. bilen, ile</i> b. 58	çék- Çekmek. ç. (él ç.-) 76
bit-(1) Tamamlanmak, sona ermek. b.-ti 315	çeng (<Far.) Kanuna benzeyen bir saz. ç. (daf u c.) 09
bit-(2) Yazmak. b.-di 66	çun (<Far.) Çünkü. ç. 185
biz (<i>Zamir</i>) Biz. b.+i 71	daf (<Ar. <i>deff</i>) Zilli bir kasnağa geçirilmiş kursak zarından oluşan çalgı. d. u çeng 09
bol- Olmak. b.-dı (güm b.-) 296 b.-ur mu 294	dağ (<Far.) <i>mec.</i> Aşk, elem, keder vb. içe işleyen duyguların verdiği yanıklık, yara. d.-ı ‘ışk 185
boyun Boyun b.+ıñı sun- 41	dahr (<Ar. <i>dehr</i>) Dünya. d. 225
bu (<i>Sıfat</i>) Bu. b. 66, 225, 286, 315.	dāna (<Far. <i>dāne</i>) Tohum. d. 167
munça Bunca, bu kadar. m. 290	dara (<Far. <i>dere</i>) Dere, küçük çay. d. 296
munda Bunda. m. 115	dé- Demek. d.- 10
mundak Böyle, bu şekilde. m. 41	dıl (<Far. <i>dil</i>) Gönül, yürek. d. 76
mundayın Böyle.	

dıl-rubā (<Far. *dil-rūba*) Gönül kapan, herkesi kendine bağlayan, âşık olunan (güzel).

d.+sındın 76

dīvāna (<Far. *dīvāne*) Çılgın, deli.

d. 134

dīda (<Far. *dīde*) Göz.

d.+ma 68

d.+mnı (külbe-i d.) 68

dīv (<Far.) Şeytan.

d. u parī Şeytan ve cin. 225

dūcār (<Far.) Uğramış.

d. ol- Uğramak. 06

él El.

é. çek- Vazgeçmek. 76

élçihg Elçilik.

é. 58

émiz- Süt emdirmek.

i. 62

ér Erkek.

é.+ler 271

erük Sarhoşu bağirtmak için kullanılan yuhe makamında bir söz.

e. 10

ét- (*Yardımcı fiil*) Etmek.

é.-(roşan é.-) 68

é.-di (ārām é.-) 76

é.-düm (sayāhat é.-) 58

é.-düm (zıyārat é.-) 58

é.-en (halk é.-) 290

é.-meñ (kıyās é.-) 167

é.-señ (hısāb é.-) 185

eyle- (Yardımcı fiil) Eylemek.

e.-dim (sarancām e.-) 315

farz Ar. Farz.

f.-ı ‘ayn İslām dîninde her mükellef müslüman tarafından bizzat yapılması gereken (beş vakit namaz, oruç vb.) farz. 129

felek (<Ar.) Gökyüzü.

f. 185

firāk (<Ar.) Hüzn, teessür.

f.+ım (andūh u f.) 54

ğajak Orta Asya Türklerinde “gacek, gıcak, gıccak veya gjek” diye de anılan bir tür saz ve çalgı, kabak kemane.

ğ. u nākūs u tanbura 09

ger (<Far.) Eğer.

g. 62

ğubār (<Ar.) Toz, ince toprak.

ğ.-ı hāk-i pāy Ayağın bastığı toprağın tozu. 68

güm Kayıp, yitik.

g. bol- Kaybolmak, görünmez olmak. 296

hacr (<Ar. *hecr*) Ayrılık.

h.+ınla 115

hāk (<Far.) Toprak.

h. (ğubār-ı h.-i pāy) 68

hāl (<Far.) Vücuttaki küçük esmer benek, ben.

h.+ın 33

halk (<Ar.) İnsanlar.

h. 167

halk (<Ar.) Yaratma.

h. ét- Yaratmak. 290

ham (<Far.) Eğri, bükülmüş.

h. ol- Eğrilmek, bükülmek. 2

hamd (<Ar.) Şükür.

h. olsun Allah’a şükürler olsun. 138

harās (<Far.) Hayvan döndürülen değirmen.

h. 167

hatm Bitirme, sona erdirmek.

h. ol- Bitmek, sona ermek. 315

hayrān (<Ar.) Hayran, şaşkın.

h.+dur 33

hem-dem (<Far.) Dost, arkadaş.

h. ol- Dost olmak. 225

hem-reh (<Far.) Yoldaş.

h. ol- Yol arkadaşlığı yapmak. 225

her (<Far.) Her, her biri.

h. 66

h. kim Hangi kimse, her kim. 2

hıram (<Ar.) Salınarak gidiş.

h. kıl- Salınarak yürümek. 286

hısāb (<Ar.) Hesap.

h. ét- Hesaplamak. 185

hindū (<Far.) Yüzdeki ve vücuttaki ben.

h. 33

ibn (<Ar.) Oğul.

ı. (Tılev ibn Kılıc) 4

ıqlım (<Ar.) Diyar, ülke.

Adres

Kırklareli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kayalı Kampüsü-Kırklareli/TÜRKİYE
e-posta: editor@rumelide.com

Adress

Kırklareli University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Turkish Language and Literature, Kayalı Campus-Kırklareli/TURKEY
e-mail: editor@rumelide.com

1.+da 68	kel- Gelmek. Krş. kél-
ımlā (<Ar.) İmlâ, yazım.	k.-memişdür 280
1.+sı 291	kél- bk. kel-
ınşā (<Ar.) Süslü, secîli nesir.	k.-ür 280
1.+sı 291	kemān (<Far.) Keman, bir tür çalgı.
ışık Işık, aydınlık.	k. u argânün 09
1. sal- Işık yaymak, aydınlatmak. 54	kenār (<Far.) Kenar.
ışk (<Ar.) Aşk.	k.-ı çāh-ı zamzam 33
1.+ıı (dağ-ı ı.) 185	ket- Gitmek.
itmām (<Ar.) Tamamlama.	k.-ti 54
1. kı- Tamamlamak. 315	kıl Tüy.
iç İç.	ķ.+ğa 294
i.+inde 167	ķıl- (<i>Yardımcı fiil</i>) Kılmak, etmek.
içkeri İçeri.	ķ. (tavāzu‘ ķ.) 2
i.+de 134	ķ.-dı (hırām ķ.) 286
iki İki.	ķ.-dım (itmām ķ.) 315
i. 06	ķ.-ıp (mesken k.-) 33
ile İle. Krş. birle, bilen	ķiyāmat (<Ar. <i>ķiyāmet</i>) Gürültülü karışıklık, kaynaşma, gürültü, patırtı, velvele.
i. 286, 294, 296	ķ. 286
iş İş, davranış.	ķiyās (<Ar.) Karşılaştırma.
i.+i 10	ķ. ét- Karşılaştırmak. 167
kaçā Kaç tane.	ķız Kız, kız çocuk.
ķ. 134	ķ. 62
kal- Kalmak.	ki (<Far.) Ki. Krş. kim
ķ. (yatīmī ķ.-) 62	k. 33
ķ. (sağ ķ.-) 167	k. (yā ki) 62
ķāmat (<Ar.) Boy, endam.	k. (tā k.) 76
ķ. (yār-ı sarv-ı ķ.) 286	ķilk (<Far.) Kalem.
ķandur- Kandırmak, aldatmak.	k.+im 315
ķ.-dın 71	ķim (1) bk. ķi
ķānūn (<Ar.) Çalgı aleti.	k. 129
ķ. u sanțura 09	ķim (2) Hangi kimse.
ķat Kat, defa, kere.	k. 167
ķ. (yüz ķat) 185	k.+i (her ķim). 2
ķaydağ Ne cins, ne tarz.	ķişi Kişi.
ķ. 225	k.+ge 41
ķébi Gibi.	ķitāb (<Ar.) Kitap. Şiirde kitap sözcüğü ile <i>Lugat-i Çāğatay ve Türkî-i Osmânî</i> kastedilmektedir.
k. 62	k. 66
ķéce Gece	ķol El.
k. kündigt 115	ķ.+ııııı 294
ķep Söz.	ķorğan Kale.
k. ur- Söz söylemek. 2	

ķ.+ına 257	l.+ın 315
ķoşuk Koşuk, koşma, türkî.	luğat (<Ar.) Sözlük. Şiirde lüğat sözcüğü ile <i>Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî</i> kastedilmektedir.
ķ. (öşük ü ķ.) 129	l. 66, 315
ķoy- Koymak, yerleştirmek.	luř (<Ar.) İyilik, ihsan.
ķ.-ma 294	l.+ını 4
ķoyun Göğüs, kucak.	ma’düm (<Ar.) Yok olan, bulunmayan.
ķ.+ııı 41	m. ol- Yok olmak. 296
ķöh (<Far. <i>küh</i>) Dağ.	maóal (<Ar.) Yer, kısım.
ķ.-i kötel 257	m.+ge 315
ķök Gök.	mard (<Far. <i>merd</i>) Yiğit.
ķ.+dür (yer ü ķ.) 167	m. ol- Yiğit olmak. 271
ķ.+ni 290	may-parast (<Far. <i>mey-perest</i>) Ayyaş, durmadan şarap içen.
ķöp Çok.	m.+lar 10
ķ. 2, 286	men Ben.
ķör- Görmek.	m. 76
ķ.-di (lâyık ķ.) 4	mesken (<Ar.) Yer, ev.
ķ.-diler 10	m. kıl- Bir yere yerleşmek. 33
ķ.-düm 286	mu Soru edatı.
ķ.-enler 33	m. (bolur mu?) 294
ķ.-señ 2	mülk (<Ar.) Diyar.
ķörünleş- Sohbet etmek.	m.+ini 266
ķ.-gen 271	müşkil (<Ar. <i>muşkil</i>) Zor, güç.
ķötel Geçit, tepe.	m.+dür 225
ķ.+din (ķöh-i ķ.) 257	nākūs (<Ar.) Kilise çanı
ķöz Göz.	n. (ğajak u n. u řanbura) 09
ķ.+üm 68	nāma (<Far.) Ferman.
ķuřl (<Ar.) Göze çekilen sürme.	n. 291
ķ.-ı sulaymānī 68	nāz (<Far.) Naz, cilve.
ķülbe? (<i>Fars. kulbe</i> < <i>Yun.</i>) Kulübe, gam tasa evi.	n. 294
ķ.+me 54	ne 1. (<i>sıfat</i>) Nasıl.
ķ.-i dīda 68	n. 225
ķün bk. ķündüz .	2. (<i>zamir</i>) Hangi şey.
ķ. (tün ü ķ.) 68	n. 280
ķündüz Gündüz. Krş. ķün	3. (<i>zarf</i>) Şaşma veya abartı bildiren bir söz
ķ. (kéce ķ.) 115	neçe Nice, ne kadar.
ķab (<Far. <i>leb</i>) Dudak.	n. 134, 257
l.+ıı 33	nigār (<Far.) Resim gibi güzel sevgili:
ķafz (<Ar.) Söz.	n. 294
l.+ıııı 291	oğul Oğul.
ķâyık (<Ar.) Uygun.	o. 62
l. ķör- Uygun bulmak. 4	
ķsān (<Ar.) Dil.	

ol (<i>Sıfat</i>) O.	p. 41
o. 06, 138, 225, 286	
anı Onu.	râh (<Far.) Yol.
a. 62	r.+da 06
ağa Ona.	raķīb (<Ar.) Rakip.
a. 10	r.-ı bad-nihād 225
ol- (<i>Yardımcı fül</i>) Olmak.	riyâ (<Ar. <i>riyâ'</i>) Riya, ikiyüzlülük.
o. (absam o.-) 2	r.+dur 10
o. (ham o.-) 2	rubâb (<Far. <i>rebâb</i>) Rebab, tambur şeklinde kısa saphı saz.
o.-dı (cârî o.-) 68	r. (calâcîn u r.) 09
o.-dı (hatm o.-) 315	roşan (<Far. <i>rūşen</i>) Parlak, açık, belli.
o.-dı (ma'dûm o.-) 296	r. ét- Aydınlatmak. 68
o.-dum (atalık o.-) 4	sādât (<Ar.) Seyitler.
o.-mış (hem-dam o.-) 225	s. u sa'îd u sar-buland 266
o.-up (düçâr o.-) 06	sağ Sağ.
o.-ur (mard o.-) 271	s. kal- Sağ ve salim kalmak. 167
o.-ur (tard o.-) 271	sa'îd (<Ar.) Mutlu ve uğurlu.
o.-sun (bâb o.-) 66	s. (sādât u s. u sar-buland) 266
o.-sun (hamd o.-) 138	sal- Salmak.
oltur- Oturmak.	s.-ğaç (ışık s.-) 54
o.-dum 286	şanam (< Ar. <i>şanem</i>) mec. Çok güzel.
ondağ Öyle, o tarz, o suret.	ş. 225
o. 41	sançura (<Far. <i>sançur-sentür</i>) Tellerine iki küçük tokmakla vurulmak suretiyle çalınan kanuna benzer çalgı.
oñ Önce.	s. (kânûn u s.) 09
o. 280	sarancâm (<Far. <i>ser-encâm</i>) Son.
orta Orta.	s. eyle- 315
o.+sige 167	sarv (<Far. <i>serv</i>) mec. Boyu, endâmı böyle bir serviyi andıran sevgili.
öşük Masal, hikâye.	s. (yâr-ı s.-ı kâmat) 286
ö. ü қоşuқ 129	sayâhat (<Ar. <i>siyâhat</i>) Seyahat.
öz Kendi.	s. ét- Seyahat etmek. 58
ö.+üñ 62	sayı Sayı.
pādşâh (<Far.) Padişah.	s.+sını 185
p.-ı t̄ālî' 280	sén (<i>Zamir</i>) Sen.
parî (<Far. <i>perî</i>) Peri.	s. 185
p. (dîv u p.) 225	s.+sîn 266
parvardgâr (<Far. <i>perverd-gâr</i>) Tanrı, yaratan.	sîm-âb (<Far.) Cıva.
p. 290	s. 115
pây (<Far.) Ayak.	soñ Sonra.
p.+ıñ (gubâr-ı hâk-i p.) 68	s. (mundın s.)280
peh peh (<i>Ünlem</i>) Beğenme, takdir, şaşma vb. duyguları anlatı.	sor- Sormak.
p. 286	s.-mağıl 185
pöçek (<Far. <i>püçek</i>) Pul.	

- söz** Söz.
s.+i 129
- şuḥbat** (<Ar. şuḥbat) Sohbet.
ş. tut- 271
- sun-** Boyun sunmak, uzatmak.
s.-magiḥ (boyun sun-) 41
- sulaymānī** (<Ar.) Ezheri taşından daha kötü bir pürüze çeşidi.
s. (kuḥl-ı s.) 68
- şarī'at** (<Ar. şeri'at) Şeriat, Allah'ın emri olan din kaideleri.
ş. 68
- tā** (<Far.)(Zarf) -a kadar.
t. ki -a kadar,-ıncaya kadar. 76
- tağ** Dağ.
t. 296
- tālī'** (<Ar. tālī') Talih.
t.+1 (pādşāh-ı t.) 280
- tamāşā** (<Far. temāşā) Bakıp seyretme, gezme yürüme.
t. 286
- tanbura** (<Ar. tanbūr) Klasik Türk müziğinin başlıca çalgılarından biri olan, yay veya mızrapla çalınan, uzun saplı, telli çalgı.
t. (ğajak u nākūs u tanbura) 09
- ṭard** (<Ar.) Kovma.
t. ol- Kovulmak. 271
- tavāzu'** (<Ar. tevāzu') Alçakgönüllük.
t. kıl- Alçakgönüllük gösterme. 2
- ték** Dek.
t. 115
- tépren-** Teprenmek, kıyıdanmak.
t.-üp 115
- tışkarı** Dışarı.
t.+da 134
- toldur-** Doldurmak.
t.-masun 41
- turağ** Durak.
t. 115
- ṭurfa** (<Ar. ṭurfe) Görülmemiş.
t. 33
- tut-** Tutmak.
t.-gen (şuḥbat t.-) 271
- tuyuk** Kısa vezinle söylenen bir tür şiir, iki üç manayı gösteren söz.
t. (farz-ı 'ayn u t.) 129
- tün** Gece.
t. ü kün Gece ve gündüz. 68
- tüş-** Düşmek.
t.-erse 167
- u** (<Far.) bk. **ü, vü, ve**
u. 58, 09
u. (daf u çeng) 09
u. (kemān u argānūn) 09
u. k̄ānūn u sanṭura 09
u. (calācīn u rubāb) 09
u. (ğajak u nākūs u tanbura) 09
u. (andūh u firāk) 54
u. (dīv u parī) 225
u. (farz-ı 'ayn u tuyuk) 129
u. (sādāt u sa'īd u sar-buland) 266
- uc** Uç.
u.+1 315
- ur-** Vurmak.
u.-mağdın (kep u.-) 2
- uşantur-** Usandırmak.
u.-dın 71
- usun** O taraf, o yön.
u. 225
- uyal-** Utanmak.
u.-ğın 2
- ü** (<Far.) bk. **ve**
ü. (bir ü bār) 290
ü. (Dekken ü Balḥ) 286
ü. (öşük ü koşuk) 129
ü. (tün ü kün) 68
ü. (yer ü kök) 167
- üst** Üst.
ü.+ideki 33
- üzer** Üst, her şeyin yukarısı, üzeri.
ü. 68
- üzre** Üzerinde, için.
ü. 66
- va'da** (<Ar. va'de) Vade, mühlet.
v.-ı vaşl Kavuşma için verilen zaman. 71
- vafā** (<Ar. vefā') Vefa, sözünde durma.
v.+sındın 76

vaşl (<Ar.) Kavuşma. v.+ıñla (va'da-ı v.)71	y.+ge 315 y. ü kök 167
veh veh (<i>Ünlem</i>) Köpek, çakalın havlaması. v. 286	yér bk. yer y.+idin 54
ve (<Ar.) bk. vu v. kim 129	yet- Sonlanmak, tamamlanmak. y.-ti 315
vu (<Ar.) (<i>Bağlama edatı</i>) <i>Ve . Krş. u, ü, ve</i> v. 291	yéti Yedi. y. 68
yā (<Far.) (Bağlaç) Ya. y. ki Veya, yahut. 62	yetiş- Ulaşmak. y.-tim 257
yā (<Ar.) Ey. y. Rab "Ey Allahım, ey Rabbim, ey Tanrım" anlamında olan bu söz Allah'tan yardım isteme, şaşkınlık, korku vb. durumlarda ve Allah'a sığınma ifadesi olarak kullanılır. 66	yıgla- Ağlamak. y.-p 06
yağ- Yağmak. y.-iban (yağış y.) 296	yok Yok. y. 115
yağış Yağmur. y. yağ- 296	yosun (<i>Moğ.</i>) Usul, şekil, tarz. y. 66
yaman Kötü, fena. y. 271	yüz Yüz (sayı). y. 185
yağak Yanak. y.+dın 41	zāhidī (<Ar.) Bir zahit. z. 10
yağlıg Gibi, benzer. y. 167	zamzam (<Ar. <i>zemzem</i>) Kâbe yanındaki meşhur kuyudan çıkan kutsal su. z. +da (kenar-ı çāh-ı z.)+da 33
yār (<Far.) Sevgili. y. 06 y.-ı sarv-ı kāmāt 286 y.+ıñ 76	ziyād (<Ar. <i>ziyād</i>) Artma, fazlalık. z. 185
yarat- Yaratmak. y.-ğan 290	ziyārat (<Ar. <i>ziyāret</i>) Ziyaret. z. ét- Ziyaret etmek. 58
yarlıg Ferman. y. 291	2.3. Özel Adlar Sözlüğü
yastan- Uzanmak, yaslanmak. y.-mak 294	Āmū <i>y.a.</i> Ceyhun, Batı Türkistan'da Pamir yaylasının güneyinden doğup Tacikistan ve Afganistan topraklarını ayırarak Tirmiz'den aşağıda Türkmen çölüne girip geniş bir delta ile Aral gölünde sona eren 2620 km uzunluğundaki bir ırmak. 296
yatīmī (<Ar. <i>yetīm</i>) Bir yetim. y. kal- Yetim kalmak. 62	Aras <i>y.a.</i> Aras nehri. Türkiye-Azerbaycan, Türkiye- Ermenistan ve Azerbaycan-İran sınırının bir bölümü oluşturduktan sonra Azerbaycan'da Kura Nehri'ne dökülen nehir. 1072 km uzunluğunda, 102 bin km ² havza alanına sahip nehir Kafkaslar'ın en büyük nehirlerinden biridir. 296
yektā (<Far.) Tek, eşsiz, benzersiz. y. (ḥudā-yı ahad-ı y.) 138	Balh <i>y.a.</i> Belh şehri, bugün Afganistan'ın kuzeyinde bulunan vilayet. b.+da 286
yer Yer. y. 290 y.+de 315 y.+e 66	Çağatay <i>ö.a.</i> Çağatay, Cengiz Han'ın ikinci oğlunun ismi. Şeyh Süleyman Efendi sözlüğünde "Çağatay" madde başına "Cengiz Han'ın üçüncü oğlunun ismidir, Orta Asya'da bir rütbedir, Çağatay dili buna mensuptur.

Sekkâki bunun nedimidir. Vefâtı 638”
karşılığını vermiştir. (s.140)

ç. lafzı 291

ç. lisanı 315

Dekken *y.a.* 16. yüzyılda Hindistan Yarımadası’nda Behmenîlerin kurduğu devletin adı. Tarihte Hindistan’ın güney kesimine Dekken adı verilirdi. Bugün Hindistan’ın büyük bölümünü kaplayan üçgen biçimindeki yüksek ovaya Dekken Platosu adı verilmektedir.

d. 286

Harât *y.a.* Horasan bölgesinde bir yer.

h.+1 286

Hind *y.a.* Hindistan.

h. u Serhend 58

Hudâ (<Far.) ö.a. Allah.

h.-yı ahad-ı yektâ 138

Ķâbil *y.a.* Afganistan’ın başkenti.

ķ.+ııı 257

Ķandahâr *y.a.* Afganistan’da bir vilayet ismi.

ķ. 286

Kiş *y.a.* Şebz şehrinin ismi, Emir Timur’un doğduğu şehir.

k. 266

Nakşî ö.a. Şeyh Süleyman Efendi’nin mahlası.

n. 66

n.+dın 185

Rab ö.a. Tanrı.

r. (yâ Rab) 66

Rabgûzî ö. a. Harezmi Türkçesi ile yazılmış *Kıyasu’l-Enbiyâ* adlı eserin yazarıdır. Şeyh Süleyman Efendi sözlüğünde onun şiirlerini de tanık olarak göstermiştir.

r. 129

Serhend *y.a.* Serhend (Sirhind), Delhi’nin 250 km kuzeyindedir. Delhi ve Lahor arasındaki yolda bulunur. Nüfusun çoğunluğunu Sihler teşkil etmektedir.

s.+i 58

Teğri ö.a. Tanrı.

t. 4

t.-yi bî-hem-tâ 138

Tilev ibn Ķılıc ö.a. “Tilev” Özbek kabilelerinden birinin adı olup kişi adı olarak da kullanılmaktadır. Tilev sözcüğünün “dilek, arzu”, “kahraman, pehlivan” gibi anlamları da vardır.

t. (Tilev ibn Ķılıc) 4

Sonuç

Din adamı, elçi, diplomat, leksikograf olarak tanınan Şeyh Süleyman Efendi'nin şair kimliği gölgede kalmış, Nakşî mahlaslı şiirleri üzerine kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Edebiyat mahfillerinde şeyhin kendi şiirlerinin yer aldığı bir eser yazdığı hakkında bir bilgi yoktur. Matbaacılığı öğrenerek Orta Asya şairlerinin eserlerini yayımlayan, Çağatay Türkçesini ve Çağatay edebiyatını tanıtmayı kendine görev edinen Şeyh Süleyman Efendi'nin neden kendi şiirlerini derleyip basmadığı bilinmemektedir. Şeyhin kendi şiirlerini bir kitapta toplamayı Venedik'te yazdığı şiirlerinin bir kısmını Macarcaya çevirmesi için Dr. Béla Erödi'ye göndermesi hayli ilginçtir. Bu durum şiirlerine sadece sözlüğündeki örneklerde ve mukaddimesinde yer veren çok yönlü dervişin şeyhlik, elçilik, diplomatlık gibi diğer kimliklerinin vaktinin büyük bir kısmını aldığını, *Lugat-i Çağatay ve Türki-i Osmânî*'nin ikinci cildini dahi bitiremediği ihtimalini akıllara getirmektedir.

Bu çalışmanın amacı ruhani kimliğinin kendisi gibi Orta Asyalı dervişler üzerindeki tesiri, dinî ve ilmî alanlardaki hâkimiyeti ile dikkatleri üzerine çeken Buharalı Şeyh Süleyman Efendi'nin bilinmeyen bir yönünü ortaya çıkarmak, *Lugat-i Çağatay ve Türki-i Osmânî*'ye tanık olarak katkılarını ve zengin sözcük dağarcığına sahip bir leksikografın şiirlerindeki sözcük seçimini tespit etmektir. *Lugat-i Çağatay ve Türki-i Osmânî*'nin tamamı taranarak her fırsatta şiir okuduğu ve yazdığı ifade edilen Şeyh Süleyman Efendi'nin sözlüğünde otuz üç madde başına tanık olarak kendi şiirlerini gösterdiği, bunların bazılarında Nakşî mahlasını kullanırken, manzum mukaddimesinden alıntılıdığı beyitlerde mahlasını kullanmaya gerek görmediği tespit edilmiştir. Çalışmanın ilk bölümünde Şeyh Süleyman Efendi'nin şair kimliğini ve şiirlerindeki otobiyografik unsurları anlayabilmek, şiirlerine bütünlüklü yaklaşabilmek, sözlüğünün şiirleriyle şekil ve dil özellikleri açısından benzerlikler taşıdığını ifade edebilmek için Şeyh Süleyman Efendi ve *Lugat-i Çağatay ve Türki-i Osmânî* ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde Şeyh Süleyman Efendi'nin tanık olarak gösterdiği şiirleri madde başlarına verilen tanımların altında sözlükteki sayfa numarası belirtilerek sıralanmış, şiirlerin üslup ve dil özellikleri üzerine değerlendirmelerde bulunulmuş, şiirlerde geçen bütün sözcüklerin dizini ve özel adlar sözlüğü hazırlanmıştır. Dizin ve özel adlar sözlüğü Şeyh Süleyman Efendi'nin kendi sözlüğünde bulunmayan sözcükleri de tercih ettiğini göstermesi ve söz varlığına dair fikirler vermesi açısından önemlidir.

Şeyh Süleyman Efendi'nin şiirlerinde otobiyografik unsurların etkisi hissedilmektedir. Şiirlerindeki söz varlığı onun günlük dilden ve halk kültüründen beslendiğini, Orta Asya kültürüne, coğrafyasına, edebiyatına hâkim olduğunu, iyi bir eğitim aldığını göstermektedir. Son dönem Çağatay Türkçesinin özelliklerini taşıyan şiirlerinde Oğuzca unsurlar da görülmektedir. Şiirleri sözlüğe yöneltilen eleştirilerden imlâ tutarsızlığını ve maddi imlâ hatalarını örnekler niteliktedir. Şiirlerinde başta Ali Şir Nevâyî olmak üzere Çağatay ve Divan edebiyatının güçlü şairlerinin etkilerini görmek mümkündür. Şeyh Süleyman Efendi'nin deyimlerden, ilişki sözlerinden, Arapça, Farsça, Moğolca kökenli alıntı sözcüklerden, Çağatay Türkçesinin söz varlığından, özel adlardan yararlandığı, aruz ölçüsünün daha çok remel ve hezec bahirleriyle yazdığı, uyağa önem verdiği, teşbih, mübalağa, telmih, sihr-i helâl gibi söz sanatlarını kullandığı görülmektedir.

Kaynakça

Arşiv belgeleri

BOA, KK. d., nr.6290/1, 158

BOA, MVL, nr. 485/109

BOA, HR.TO, nr. 511/26

BOA, MF.MKT 3/75

Elektronik kaynakça

<http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/handle/11498/4444?locale-attribute=tr/> [Erişim Tarihi: 02.11.2018]

<https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/1076> [Erişim Tarihi: 22.12.2018]

<http://www.fatih.bel.tr/assets/file/KitabelerinKitabiFatih/kitabelerinkitabifatih.pdf> [Erişim tarihi: 02.02.2018]

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts [Erişim Tarihi: 10-20 Şubat 2018]

Kitap ve makaleler

Ahmed Vefik Paşa. (1308). *Lehce-i Osmânî* (2. baskı), İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.

Akçuraoğlu, Y. (2015). *Türkçülüğün Tarihi*, İstanbul: Ötüken.

Argunşah, M. (1991). “15.yy’da Yazılmış Tuhfe-i Murâdî İsimli Cevhernâme’de Geçen Değerli Taşlarla İlgili Terimler”, *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 6, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1-20.

Atik, H. (2005). “Türk Edebiyatında Nakşî Mahlaslı Şâirler”, *İstem*, Yıl:3, S. 5, 169-180.

Ayverdi, İ.; Topaloğlu A. (2010). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kubbealti.

Bektaş, C. (1984). "Üsküdar'ın Sultantepesindeki Özbekler Tekkesi", *Tarih ve Toplum*, S. 8, 40-45.

Béla, E. (1877). *Csok Jasa! A Török Küldötség Látogatásának Emlékkönyve, (Türk Heyetinin Ziyaretinden Hatıra Kitabı)*, (çev. Yılmaz Gülen), Mehner Vilmos Kiadványa, Budapest.

Bozdağ, İ. (1992). *Sultan Abdülhamid’in Hatıra Defteri*, İstanbul: Pınar.

Caferoğlu, A. (1984). *Türk Dili Tarihi I-II*, 3. Baskı, İstanbul: Enderun Kitabevi.

Cihani, H. A. (1392). *Ferhang-i Çağatayi-Farsi: Eser-i Şeyh Süleyman Efendi-yi Özbeki el-Buhari*, Tebriz: Denizçin Yay.

Clauson, Sir G. (1960). *Sanglax, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mehdî Xân*, (FaksimileText with an Introduction an Indices by Sir Gerard CLAUSON), London (Seng.)

Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.

Courteille, P. de. (1870) *Dictionnaire Turc-Oriental*, Paris.

Çakan, V. (2005). “Hoca Ahmed Yesevi ve Divân-ı Hikmet”, *Millî Folklor*, Yıl 17, Sayı 68, 201-207.

Çetinsaya, G. (1988). *II. Abdülhamid’in İlk Yıllarında İslam Birliği Hareketi (1876-1878)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Durgut, H. (1995). *Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari Lügat-ı Çağatay ve Türki-i Osmani (Cild-i Evvel) Adlı Eserin Transkripsiyonu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Eckmann, J. (2017). *Çağatayca El Kitabı*, (çev. Günay Karaağaç), Ankara: TDK.

Eckmann, J. (1996). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (Yayıma Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya), Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.

Eminoğlu, E. (2011). “Sözlükçülük Geleneği İçinde Temel Türkçe Sözlük Düzenleme Yöntemleri”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 4, Yaz, 93-121.

Eraslan, K. (1970). “Doğu Türkçesinde Ek Uyumsuzluğuna Dair”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, S. XVIII, 113-124.

- Erbay, F. (2008). "W. Radloff'un Sözlüğündeki Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerde Karşılaşılan Bazı Sorunlar", 1. *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri*, (23-26 Ekim 2007), Isparta, 245-250.
- Erbay, F. (2010). "Gölge Kelime" Terimi ve Çağatayca Sözlüklerdeki Bazı Gölge Kelimeler", *Turkish Studies*, Volume 5/3 Summer, 1175-1186.
- Eren, H. (1950). "Çağatay Lügatleri Hakkında Notlar", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, C. 8, S. 1-2, Ankara, 145-163.
- Gölpınarlı, A. (1951). *Nedîm Divânı*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Gülsevin, G. (2007). "Oğuzca Olmayan Tarihî Metinlerde Oğuzca Unsurlar ve Nehcü'l-Feradis Örneği", *46th Meeting of Permanent International Altaistic Conference*, Ankara, 22-27 Haziran 2003. (Basılmış şekli: Uluslararası Sürekli Altayistik Konferansı Bildirileri, Altay Dünyasında Gündelik Hayat, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 163-175).
- Hazar, M. (2011). "Çağatay Türkçesinde Oğuzca Özellikler ve Benzerlikler", *JASSS*, Volume 4, Issue 1, 31-63.
- Kaçalin, M. S. (2009). "Lugât-ı Çağatay ve Türkî-i 'Osmânî Üzerine", *Ahmet Yesevi Üniversitesi III. Uluslararası Türkoloji Kongresi*, (18-20 Mayıs 2009), Türkistan, 106-117.
- Kaçalin, M. S. (2011). *Niyazi-Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar- El-Lugatu'n-Nevaiyye ve'l-İstişhadatu'l-Cagata'iyye*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Kara, F. (2011), *Muhammed Yakub-ı Çingî, Zebân-ı Türkî (Kélür-nâme), İnceleme-Metin-Dizin*. Erzurum: Fenomen.
- Kara, M. (1998). "Mahdum Kulu'nun Şiirlerinde Çağatayca ve Oğuzca Unsurlar", *Bilig*, Sayı 7, 131-135.
- Kaymaz, Z. (2014). "Çağatay Türkçesindeki Oğuzca Unsurlar Üzerine", *C. Amanjolov Okuyları-Attı Halkaralık Gıhmi-Praktikalik Konferentsiyanın Materialları*, Kazakistan/Öskemen, 204-210.
- Kitabelerin Kitabı Fatih İlçesi Türk İslam Devri Kitabeler Envanteri* (2016). İstanbul: Fatih Belediye Başkanlığı.
- Kúnos, I. (1902). *TeX Sülejman Efendi's Çağatay-Osmanisches Wörterbuch*, Budapest.
- Kushner, D. (1998), *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, İstanbul: Fener.
- Levend, A. S. (1972). *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Mehmed Tevfik, (1877). *Yadigâr-ı Macaristan Asr-ı Abdülhamid Han*, İstanbul: Mihran Matbaası.
- Muallim Naci. (1904). *Lügat-i Nâcî*, İstanbul: Asır Matbaası.
- Nalbant, B. (2017). "Türkistan, İran ve Anadolu Sahasında Yazılan Doğu (Çağatay) Türkçesi Sözlük ve Gramerleri", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 14. S. 4. Aralık, 120-147.
- Ölmez, Z. (1998). "Çağatayca Sözlükler", *Kebikeç*, S. 6, 137-144.
- Özcan, A. (1992). "Özbekler Tekkesi Postnişini Buharalı Şeyh Süleyman Efendi Bir *double agent* mı idi?", *Tarih ve Toplum*, XVII/100, 12-16.
- Rahimi, F. (2018). "Çağatay Türkçesi Sözlükleri Bibliyografyası", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7 (1), 69-104.
- Redhouse, J. W. (1890). *A Turkish and English Lexicon: Shewing in English the Significations of the Turkish Terms*, İstanbul: American Mission.
- Sami, Şemseddin. (2006). *Kâmûs-ı Türkî*. (On Beşinci Baskı), İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Saral, İ. T.; Saral, E.; Sezer, F. (2009). "Çaylak" *Mehmet Tevfik Yadigar-ı Macaristan Asr-ı Abdülhamid Han*, Ankara: Türk-Macar Dostluk Derneği Yayınları:7.
- Smith, G. M. (1980). "The Özbek Tekkes of Istanbul." *Der Islam; Zeitschrift für Geschichte und Kultur des Islamischen Orients* 57, 129-139.

- Steingass, F. (1998). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Beirut: Librairie du Liban Publishers.
- Süreyya, Mehmed (1311). *Sicill-i Osmânî*, C. III, İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Szılágyı, S. (2007). *Ignác Kúnos Türk Folklor Araştırmalarında Bir Öncü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şafak, N. (2009). “Buhara Özbekler Tekkesi”, *DEM dergi*, Yıl 2, S. 5, 142-147.
- Şen, Mesut. (2014). “Tanzimat Aydınlarının “Çağatay Türkçesi”ne Bakışı ve Şemseddîn Sâmî’nin Tesiri”, *Turkish Studies -International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/9 Summer, Ankara, 81-102.
- Şeyh Süleyman Efendi-i Özbekî el-Buhârî. (1882). *Lugat-i Çağatay ve Türki-i Osmânî*, İstanbul: Mihrân Matbaası.
- Tanman, M. B. (2007). “Özbekler Tekkesi”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 34, 121-123.
- TDTC (Türk Dili Tetkik Cemiyeti) (1934) *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi I,II.*, İstanbul: Devlet Matbaası.
- Topaloğlu, A.; Kaçalın, M. S. (2009). “Sözlük”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 37, 402-414.
- Yaman, E. (2007). "Süleyman Efendi", *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, C. VII., Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Yılmaz, S. (2007), *Özbek Tekkeleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmaz, S. (2016). M. Pavet De Courteille’nin “*Dictionnaire Turk-Oriental*” Adlı Sözlüğünün Türkiye Türkçesine Çevirisi ve Leksikolojik İncelemesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yeşilot, O.; Çelik, Y. vd. (komisyon). (2015). *İstanbul’daki Türkistan Tekkeleri Ata Yurt ile Ana Yurt Arasındaki Manevi Köprüler*, Türbeler Çeşmeler Taşınır Taşınmaz Kültür Varlıklarını Koruma ve Yaşatma Derneği, İstanbul: Şekil Ofset.
- Zarcone, T. (2008). “Doğulu ve Batılı Yolcuların İntibalarında Buhara Tekkesi”, *3.Uluslararası Tarihi Yarımada Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, İstanbul Eminönü Belediyesi., 52-59.